

Ցեղասպանութիւնը ծրագրուում ու գործադրուում է պետութեան կամ էլ զգալի ուժի ու միջոցների տիրապետող հաւաքականութեան կողմից: Նրանք իրենց նպատակներն ու գործունէութիւնները հիմնաւորելու, արդարացնելու, ուրիշներին համոզելու ու զանգրուածներին իրենց ետեւից տանել կարողանալու համար ոչ միայն դիմում են նիւթական, կազմակերպչական, վարչական եւ ուժական լծակների, այլ նաեւ՝ գաղափարական ներգործութեան միջոցների: Այդպիսով ցեղասպանը մշակում է իր ցեղասպանական գաղափարախօսութիւնը: Թուրքական իշխանութիւնները իրենց տիրապետութեան ընթացքում նախ մշակեցին իրաւազրկման, խտրականութեան, բռնութեան ու ճնշման զանազան ձեւերի գաղափարախօսութիւնը, որ ժամանակի ընթացքում վերաճեց ցեղասպանութեան գաղափարախօսութեան:

Գաղափարախօսութիւնը կարող է լինել իրաւ եւ կեղծ: Օրինակ, բոլոր ազգերից վեր, բացառիկ, գերազգ լինելու գաղափարը կեղծ է՝ անկախ թէ այն որ ազգին է վերագրուում: Այն ֆաշականութեան, խրտրականութեան, իրաւազրկման հիմք կարող է դառնալ: Առկայ հարցերը ոչ թէ ընկերային, քաղաքական, տնտեսական օրէնքներով ու եղանակներով, այլ բռնութեամբ, իրաւազրկմամբ ու խտրականութեամբ լուծել միտող բոլոր գաղափարական ձեռնարկումները չեն կարող իրաւ լինել, դրանք կեղծ են: Ցեղասպանութեան առաջնորդող կամ նպաստող որեւէ գաղափարախօսութիւն, հասկանալի պատճառներով, կեղծ է:

Մենք քաջ հասկանում ենք որ օսմանեան իշխանութիւնը միայն հայերին չէ որ կոտորել է: Այդ ընկերութեան մէջ դա եղել է սովորական երեւոյթ: Ականաւոր կրօնական գործիչ ու գիտնական Վեր. Դոկտ. Ճէյմս Ուիլսոն Փիրսը գրել է. «Այն օրերից, երբ թուրանական ձիաւորները առաջին անգամ լինելով ասիացիներին սովորեցրին թէ ինչքան ահաւոր է իրենց ցասումը, Օսմանի պետութեան համար բնորոշ է եղել ահաբեկչութիւնը: Ահաբեկչութեամբ Սուլթանը բարձրացաւ գերագոյն

իշխանութեան, ահաբեկչութեամբ է որ իրենք իրենց պահել են կայսերական գահին, եւ պարզ դրա համար որ նրանք այլեւս չեն կարողանում ներշնչել բաւարար ահաբեկչութիւն՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը կործանուած է: Ապտուլ Համիտը, անկասկած, ջարդերի գիմեց այնպէս, ինչպէս բրիտանական վարչապետը կը փորձի իր իշխանութիւնը նորոգել խորհրդարանը ցրելով: Դաժանութիւնները այնքան բնական են թուրքերին, ինչպէս ընդհանուր ընտրութիւնները խորհրդարանական կարգերին: Դրանք աւանդական օսմանական եղանակներն են իշխողի իրաւասութիւնը վերանորոգելու համար»: Կարծես Փիրսի դրոյթը իւրովի հաստատելու համար Ճորճ Հորթընը, որ երեսուն տարի ապրել ու աշխատել է Թուրքիայում իբրեւ հիւպատոս եւ ականատես է եղել 1909-1923 տարիների թուրքերի ծաւալած ցեղասպանական գործողութիւններին, պատրաստել է մի ցուցակ, որտեղ պատկերում է թրքական համատարած ջարդարարական գործողութիւնները: «Հետեւեալը մասնակի ցուցակն է 1882-1904 տարիներին թուրքերի գործադրած ջարդերի. 1882 թ.՝ Չիոսում, 50,000 յոյների. 1823 թ.՝ Միսոլոնգիյում, 8750 յոյների. 1826 թ.՝ Պոլսում, 25,000 յոյների. 1850 թ.՝ Մուսուլում, 10,000 ասորիների. 1864 թ.՝ Լիբանանում, 12,000 մարոնիների, 1876 թ.՝ Պուլկարիայում, 14,700 պուլկարների. 1877-ին՝ Բայազէտում, 1400 հայերի. 1879 թ.՝ Ալաշկերտում, 1250, 1881 թ.՝ Ալեքսանտրիայում, 2,000 քրիստոնեաների. 1892 թ.՝ Մուսուլում, 3,500 եզիտիների. 1894 թ.՝ Սասունում, 12,000 հայերի. 1895-1896 թթ.՝ Հայաստանում, 150,000 հայերի. 1896 թ.՝ Պոլսում, 9,570 հայերի. 1896 թ.՝ Վանում, 8,000 հայերի. 1903-1904 թթ.՝ Մակեդոնիայում, 14,667 մակեդոնացիների. 1904 թ.՝ Սասունում, 5640 հայերի: Սրան պէտք է աւելացնել նաեւ 1909 թ. Ատանա նահանգում ջարդուած 30,000 հայերին»: Դրանց, անվերապահօրէն կարելի է աւելացնել անապատներ աքսորուած ու կախաղան բարձրացուած հարիւր հազարաւոր արաբների ու ալպանացիների:

Բնական է որ մենք այս բոլոր ջարդերի ու կոտորածների գաղափարական ակունքներն ու երեսները չենք քննարկելու, թէեւ ակնյայտ է որ բոլորի մէջ առկայ են ընդհանրութիւններ ու նմանութիւններ: Մենք փորձելու են բացայայտել լոկ թուրքերի կողմից իրականացուած հայերի ցեղասպանութեան գաղափարական երեսները:

Ցեղասպանութեան գաղափարական հիմքերը որոշակիօրէն տարբերում են ցեղասպանութեան պատճառներից, թէեւ երկուսն էլ նոյն գործունէութեան մղիչ ուժերն են. քաղաքական, տնտեսական, իրաւա-

1. J.W. Pierce, *Story of Turkey and Armenia*, Baltimore, R.H. Woodward Co., 1876, p. 38.

2. George Horton, *The Blight of Asia*, Indianapolis. The Bobbs-Merril Co., 1926, p. 19.

կան, մշակութային, ռազմական եւ այլն: Դրանք կարող են հանդէս գալ ինչպէս տարերային, այնպէս էլ տարբեր մակարդակի գիտակցութեան մակարդակով: Ինչպէս տեսանք, դրանք կարող են լինել ռազմավարական խորքով, երկար ժամանակ գործող ու մեծ ընդգրկումով (տարածքային անբաւարարութիւն, մշակութային անհամատեղելիութիւն, իրաւագրկում ու խտրականութիւն, կրօնական հալածանք): Կարող են լինել նաեւ վիճակային (պատերազմական դրութիւն, զանազան կարգադրութեան մերժում, տակտիկական կապեր): Դրանք լինելով իրականութեան անբաժանելի տարրերը, իւրովի ներգործում են մարդու անհատական ու խմբային վարքի վրայ:

Տեղասպանութեան գաղափարական երեսները՝ ոճիրը գործող Հաւաքականութեան պատմութեան ու կեանքի ընդհանրացումն է, նրա արժէքային կողմնորոշումը, նրա ապագայի ծրագիրը, նրա ազգային գիտակցութեան էութիւնը, նրա ազգային փիլիսոփայութիւնը: Այդ գաղափարախօսութիւնը մի անգամից հանդէս չի գալիս, այլ մշակւում է տուեալ ազգի պատմութեան բովում: Գաղափարախօսութիւնը բարձրանալով կեանքի հիմքի վրայ, ղեկավարում է այն, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս տեսական մտածողութիւնը բարձրանում է մարդու գործունէութեան վրայ, ու ղեկավարում այն:

ԱՆՑԵԱԼԻ «ԲԱՑԹՈՂՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ» ՍԽԱԼ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄ

Շատ վաղուց մոնկոլական տափաստաններից Միջին Ասիա գաղթած ցեղերը 11-րդ դարից շարժուեցին հիւսիս-արեւմուտք եւ աստիճանաբար գրաւելով Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի, Կովկասի, Փոքր Ասիայի, Արեւելիան Եւրոպայի, Սեւ. Ծովի եւ Միջերկրական Ծովի հիւսիսային ափերի ու Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքները, եւ իրենց հպատակեցնելով այնտեղի ժողովուրդներին՝ հիմնեցին Օսմանեան Կայսրութիւնը: Այդ տարածքների ժողովուրդների զգալի մասը (յոյներ, պուլկարներ, հունգարացիներ, հայեր, պարսիկներ, վրացիներ եւ այլք) արդէն հասել էին ազգային կազմակերպուածութեան մակարդակը եւ ունէին կամ ունեցել էին իրենց պետականութիւնը: Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հիւսիսային Ափրիկէի ժողովուրդները գտնոււմ էին իսլամական խալիֆաթական կազմակերպուածութեան մակարդակին ու որպէս ազգ չէին կազմակերպուել: Եկուոր մոնկոլ-սելճուք-թուրք քոչուոր ցեղերը գտնոււմ էին քաղաքակրթութեան ցած մակարդակում, չունէին գիր ու գրականութիւն, եւ չէին հասել ընկերային-քաղաքական ազգային կազմակերպուածութեան մակարդակին: Նրանք դեռ նոր էին ընդունել իսլամական կրօնը: Այս հիման վրայ նրանք նախընտրեցին կազմակերպուածութեան խալիֆաթական ձեւը, սրտեղ կազմակերպուածութեան հիմքն ու բնոյթը կրօնն էր: Այդ տարածքների նոր տիրակալները՝ օսմանացիները, հիմնեցին ասորական-բաբելական-խալիֆաթական-բիւզանդական տիպի մի պետութիւն, որ ազգային բնոյթ չունէր, այլ տարբեր ազգերի հաւաքածոյ էր: Կայսրութեան միասնութիւնը խորհրդանշոււմ էր Սուլթանով ու պահոււմ էր ուժով:

Կայսրութեան բնակչութիւնը, իրաւական ու կազմակերպչական առումով, բաժանուած էր հաւատացեալների (մահմետականների), որոնք նկատոււմ էին առաջին կարգի ու լիիրաւ հպատակներ, եւ անհաւատների (ոչ-մահմետականների)՝ հրկրորդական կարգի ու ոչ-լիիրաւ հպատակների: Հաւատացեալների կորիզը նկատոււմ էին թուրքերը՝

իշխող տարրը, ցեղը: Անհաւատները պէտք է մահմետականային եւ ոչ-թուրքերը՝ թրքանային: Ոչ-մահմետական հպատակները շատ դէպքերում որոշակիօրէն իրաւագրկուած էին կամ խտրականութեան ենթակայ էին դատական, աշխատանքային, ունեցուածքային, զգեստաւորման, թաղման հարցերում: Այս հիման վրայ, ինչպէս գրում է Փիրսը, մահմետականները «կարծում են, որ իրենք իրաւունք ունեն քրիստոնեաներին, այդ թւում հայերին, կողոպտելու»¹: Տիրող կրօնական համայնքի կեցուածքը բնական վրդովմունք ու բողոք էր առաջացնում իրաւագրկուածների միջավայրում:

Բնական է որ նման պայմաններում թուրքերի մօտ պիտի խմորուէին ծայրայեղ հակահայկական տրամադրութիւններ: Վեր, Ճորճ Հրքուորթը, «Նիւ Եօրք Հերրլտ»ի աշխատակիցը, որ Սուլթան Համիտի անմիջական թոյլատուութեամբ երեք սպաների ուղեկցութեամբ շրջագայեց Պատմական Հայաստանով մէկ, իր ժամանակին գրեց. «Իր սրտի խորքում թուրքը ատում է հային: Շատ են գրա պատճառները: Թուրքը խորապէս նախանձում է հայուն. նախանձում է նրա իմացական առակելութեան համար, նրա տնտեսափարութեան եւ նախաձեռնութեան համար: Թուրքը պատրաստ է անելու իր կարելին՝ հայերին երկրից դուրս քշելու համար, թէեւ այժմ տիրում է ժամանակաւոր դադար: Ոչ մի կերպ փոթորիկը չի վերջացել»²: Փոթորիկի ժայթքելուց եւ հայերի շարդերից յետոյ արձանագրուեց աւելի սարսափելին: Թալէաթը Ա.Մ. Նահանգների դեսպանին խոստովանում է. «Նրանց նկատմամբ մեր կատարածից յետոյ ոչ մի հայ կարող է մեր բարեկամը լինել»³: Նա աւելացնում է՝ «Հայերի եւ թուրքերի միջեւ ատելութիւնն այժմ այնքան սրուած է, որ պէտք է նրանց վերջը բերենք: Եթէ այդպէս չանենք, նրանք պիտի ծրագրեն իրենց վրէժը»⁴: Այսպիսով, տուեալ ազգային-կրօնական քաղաքականութիւնը չնպաստեց պետութեան ամրապնդմանը, երկրի միասնականութեանն, այլ ընդհակառակը սրեց ազգամիջեան ու միջկրօնական յարաբերութիւնները եւ նպաստեց կայսրութեան փոքրացման: Այս հիման վրայ Երիտթուրքերը «ազգային փոքրամասնութիւններն» ու ոչ-մահմետականները նկատեցին արգելակ թուրքական քաղաքակրթութեան զարգացման ու ենթակայ վերացման, ոչնչացման⁵:

1. J.W. Pierce, *Story of Turkey and Armenia*, p. 276.

2. G.H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, p. 339.

3. H. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, p. 339.

4. Տես՝ Թալէաթի 18 Փետր.ի, 1915 եւ 25 Մարտի, 1915 թ. գաղտնի հեռագրերը ուղղուած Ճեմալ Պէյին. Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ռճիրը*, Տպարան Պահակ, Պոսթըն, 1921, էջ 134-135 եւ Vahakn Dadrian, *The Naim-Andonian Documents on the World War I, Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide*, *International Journal of Middle East Studies*, 18, 1986, pp. 319-320, 344-345.

Իրաւագրկուածներին, երկրորդական կարգի հպատակներին սուլթանական իշխանութիւնը տուել էր ինքնատիպ ներքին իշխանութիւն, որ յայտնի է Միլլէթ անուամբ: Ամէն մի ոչ-մահմետական կրօնական համայնք Սուլթանի կողմից վաւերացուած կրօնական իր ղեկավարի միջոցով ունէր իր ներհամայնքային կրթական, կրօնական, իրաւական, քաղաքական, ընկերային հարցերը տնօրինելու լիազօրութիւնը՝ ըստ հաստատուած ազգային սահմանադրութեան: Հայերը բաժանուած էին երեք Միլլէթների. էրմենի Միլլէթի, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական: Առաջինը ընդգրկում էր Հայ Առաքելական Համայնքը՝ Պատրիարք Զօր գլխաւորութեամբ: Երկրորդը մաս էր կազմում բոլոր ազգերի Կաթողիկէ Համայնքի: Երրորդը նոյնպէս դիտուում էր բոլոր միւս Աւետարանականների հետ անբաժան: Այսպիսով, Միլլէթները փոքրիկ կրօնապետութիւններ էին մեծ պետական կառոյցի մէջ: Թուրքերը «Միլլէթ» հաստատութիւնը յաճախ ներկայացնում էին որպէս մեծ դրական երեւոյթ, որպէս ժողովրդապետական նախաձեռնութիւն, որպէս «փոքրամասնութիւններին» տրուած ինքնավարութիւն՝ մոռանալով, որ այն իրաւագործներին ու երկրորդ կարգի հպատակների կազմակերպութիւն է, որի նպատակն է Սուլթանին հնարաւորութիւն տալ որպէսզի կրօնապետների միջոցով կատարել տայ իր կամքը: Թուրքիայում եւրոպականացման միտումների ուժեղացմանը զուգահեռ այն սկսուեց դիտուել որպէս բացասական երեւոյթ՝ պետական շինարարութեան առումով:

Հալէպի գերմանական արհեստագիտական ուսումնարանի դասախօս Դոկտ. Մարտին Նիեպակը նկատում է, որ Երիտթուրքերը հասկանալով Միլլէթի հաստատութեան ժամանակավրէպ բնոյթը, գտնում են որ այն չի համապատասխանում պետական շինարարութեան արդի պահանջներին: Այս հիշդ դիտարկումից նրանք անում են խիստ սխալ եզրակացութիւն՝ դիմել թրքացման, մահմետականացման ու բնաջնջման քաղաքականութեան: «Երիտասարդ Թուրքն իր աչքի առաջ ունի եւրոպական միացեալ պետութեան գաղափարը: Նա յոյս ունի թուրք դաստիարակութեան միջոցով ու վարչական եղանակով թրքացնել ոչ-թուրք մահմետական ազգերին՝ քրտերին, պարսիկներին, արաբներին, եւայլն՝ կոչելով նրանց ընդհանուր մահմետական շահագրգռուածութեան: Քրիստոնեայ ազգերը՝ հայերը, ասորիները, յոյները, Երիտթուրքերին անհանգստացնում են իրենց մշակութային ու տնտեսական առաւելութեամբ: Նրանց կրօնի մէջ նրանք տեսնում են խաղաղ ճանապարհով նրանց թուրքացնելու արգելքը: Հետեւաբար, նրանց պէտք է կամ բռնութեամբ մահմետականացնել, եւ կամ էլ՝ բնաջնջել»¹: Այդ խոստովանում են Երիտթուրք ղեկավարները: «Օգոստոս 1910 թ. Սա-

1. Dr. Martin Niepage, *The Terrors of Aleppo*, p. 20.

լոնիկի գաղտնի ժողովում Թալէաթը յայտարարել է. "Մենք ցանկացանք դաւանափոխ անել կեաւուր օսմանցիներին, բայց չկարողացանք: Այժմ մնում է մի ելք՝ ճգմել նրանց գէնքով"»¹: Այս պատճառով էլ Երիտթուրքերը մի կողմից հիանում էին 15-16 դարերի մահմետական զաւթիչներով, բայց միւս կողմից՝ քննադատում նրանց թոյլ տուած ճակատագրական սխալի համար: Նրանք պէտք է ոչ միայն գրաւէին տարածքները եւ հպատակեցնէին բնակչութեանը, այլ նաեւ պարտաւոր էին կամ մահմետականացնել կամ ոչնչացնել այնտեղի ոչ-մահմետական բնակչութիւնը: Եթէ նրանք այդպէս վարուած լինէին, Օսմանեան Կայսրութիւնը զերծ կը մնար շատ աղէտներից: Չէր լինի Պուլկարական, Սերպական, Յունական, Արարական, Քրտական, Ալպանական, Հայկական Հարց: Երիտթուրքերը որոշեցին սրբագրել այդ սխալը պետականօրէն կազմակերպուած ջարդերով ու բռնագաղթերով²: Նրանք դժգոհ էին իրենց նախորդներից նաեւ այն բանի համար, որ տարուելով կրօնական մոլեռանդութեամբ չեն մտահոգուել թուրքական ազգ, ազգային ինքնութիւն, ազգային պատկանելիութիւն, երկրում ապագային միասնականութիւն կերտելու հարցերով:

Այսպիսով, Երիտթուրքերը պետական շինարարութեան ասպարէզում իրենց նախորդների թոյլ տուած սխալները որոշում են սրբագրել աւելի սխալ, աւելի անմարդկային ու դաժան եղանակով՝ ցեղասպանութեամբ ու բռնի կրօնափոխութեամբ: Այս էլ դառնում է նրանց իրագործած Ցեղասպանութեան գաղափարական հիմքը:

Եթէ 16-19-րդ դարի թուրքերի սխալ քաղաքականութիւնը պատճառ դարձաւ կայսրութեան անընդհատ փոքրացման ու թուլացման, ապա 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի սկզբի նրանց քաղաքականութիւնը առաջնորդեց կայսրութեան քայքայման, կայսրութեան փլուզման:

1. G.P. Gooch & H. Temperley, Ed., *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, London, 1938, Vol. 3, Pt. One, pp. 207-208. Տե՛ս՝ Zaven Messerlian, *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*, Antelias, Lebanon, 2001, p. 17.

2. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, pp. 290-291.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔՆ Է

Թուրքերի նպատակն էր բնաջնջել հայերին, որպէսզի առյաւէտ տիրանան Հայկական Լեռնաշխարհին ու հայերի ունեցուածքին: Ինչպէս իրենք են ասում՝ «Արեւելեան Անատոլիան» ոչ միայն հարուստ հողատարածք է, այլ նաեւ «Թուրքիայի սիրտը», նրա գոյութեան երաշխիքը: Թուրքիան վստահ չէր որ Առաջին Աշխարհամարտում արձանագրած իր յաղթանակով ընդմիշտ կը վերանայ Հայկական Հարցը: Նա գտնում էր որ քանի շարունակում է հայ ազգային ազատագրական շարժումը, եւ քանի Եւրոպան միշտ լծակներ է որոնում իր վրայ ազդելու համար, ուչ թէ շուտ Հայկական Հարցը նորից կը վերադառնայ բանակցութիւնների սեղան: Հայկական Հարցի մշտատեւութեան գրաւականն է նաեւ Սփիւռքի գոյութիւնը, որի վրայ Թուրքիան իշխանութիւն չունի: Իր յաղթանակի դէպքում էլ Հայկական Հարցը ընդմիշտ վերացնելու համար նա անհրաժեշտ գտաւ «թուրքական կենսական հողերից» ընդմիշտ վերացնել հայերին: Բայց չէր բացառում, որ գերմանական, աստրիական եւ թուրքական դաշինքը պարտուի: Թուրքիան այդ գգալով, 1916 թ. միջոցներ էր որոնում դաշնակիցների հետ անջատ հաշտութեան պայմանագիր կնքելու համար:

Առանցքի Ուժերի պարտութեան դէպքում Անգլիան, Յրանսան եւ Ռուսաստանը որոշել էին անդամահատել Թուրքիան: Հետեւաբար, եզրակացրին Երիտթուրքերը, այնպէս պէտք է անել, որ պատերազմի ընթացքում, Թուրքիայի անդամահատումից առաջ, Հայկական Լեռնաշխարհում հայեր չմնային, որպէսզի հնարաւոր չլինի այն Թուրքիայից «խլել» եւ այնտեղ հայկական պետականութիւն հաստատել: Այսպիսով, Երիտթուրքերը դրին կամ-կամ հարցադրումը: Կամ հայերը պէտք է մնան իրենց հողերում ու թուրքերը կորսուեն, կամ՝ Թուրքիան պիտի գոյատեւի հայերի ոչնչացման հաշուին:

1. Այդ գաղափարը պաշտպանում է Պաղտատի կառավարիչը, տես՝ *Diaries Of Ambassador Morgenthau*, August 19, 1915, p. 308.

Թուրք ռազմագետները, աշխարհաքաղաքագետները հաշտուել էին Օսմանեան Կայսրութեան «արուարձանների» (Արեւելեան Եւրոպայի, արաբական տարածքների) բայց ոչ երբեք հայկական տարածքների կորուստով: Անուանի Թուրք լրագրող Դոկտ. Ահմէտ էմին Եալմանը (1888-1972 թթ.) գրում է. «Ապացուցուել է որ (Թուրքիայի) արեւելեան շրջաններում խիտ հայկական բնակչութեան առկայութիւնը վտանգ է սպառնում Թուրքիայի գոյութեանը: Մենք որպէս գործիք գործելով վերացնում ենք այդ վտանգը»¹:

Ալպանացիները, սլաւոնները, պուլկարները, յոյները, ռումանացիները, հունգարացիները իրենց հայրենի տարածքների վրայ հաստատուել էին ազգային պետականութիւն: Շուտով նոյն հնարաւորութիւնը տրուելու էր նաեւ արաբական ժողովուրդներին: Հայկական տարածքների վրայ Եւրոպան բարենորոգումներ էր անցկացնելու: Այդ առաջնորդելու էր հայկական տարածքների վրայ ազգային ինքնավարութեան կամ պետութեան հաստատման²: Թուրքիային մնալու էր մի ամի հող, որի մի մասին ձգտում էին տիրել յոյները, իտալացիները եւ քրդտերը: Թուրքիային մնալու էր Սեւ Մոզի հարաւային ամի մի մասը: Դա էին խոստացել Թուրքիային տալ Դաշնակիցները պատերազմից յետոյ, Թուրքիայի պարտութիւնից յետոյ: Վերջինիս բացառման հիմքը հայկական պետականութեան բացառումն էր, հայկական տարածքների հայաթափումը՝ հայերի բնաջնջման ճանապարհով: Իրա իրականացումը Երիտթուրքերի ղեկավարութիւնը համարում էր իր հիմնական հայրենասիրական առաքելութիւնը: Հետեւաբար, պնդում է Թալէաթ՝ «Մենք հայերին Անատոլիայում ոչ մի տեղ պահել չենք կարող: Նրանք կարող են ապրել անապատում եւ ոչ այլուր»³: Իսկ Berliner Tageblatt-ի տուած ասուլիսում, նա աւելացնում է. «Մեր արարքները թելադրուած են ազգային եւ պատմական անհրաժեշտութեամբ: Թուրքիայի գոյութիւնը ապահովելու գաղափարը գերակշիռ է բոլոր այլ նկատառումներից»⁴: Օսմանեան Արդարադատութեան Նախարարութեան բարձրաստիճան մի պաշտօնատար հայերի հետ զրուցելիս, նոյն հարցին մի այլ տեսանկիւնից մօտենալով, ասում է. «Այս կայսրութեան մէջ բաւարար տեղ չկայ մեզ եւ ձեզ համար: Աններելի թեթեւամտութիւն կը լինէր, եթէ առիթից օգտուելով մենք ձեզանից չապատուէինք»⁵: Թուրքե-

1. Dr. Ahmed Emin Yalman, *Turkey and the World War*, New Haven, 1930, p. 220.

2. Դեռ 1911 թ. Սալոնիկի գաղտնի ժողովում Իթթիհատականները պնդում էին որ անհրաժեշտ է թոյլ չտալ որ Թուրքիայի տարածքի վրայ այլ ազգեր կազմակերպուեն, քանի որ ազակեղրոնացումն ու ինքնավարութիւնը դաւանաւորին է Թուրքական Կայսրութեան նկատմամբ, Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien*, p. 220.

3. H. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, p. 338.

4. Johannes Lepsius, *La Rapport Secret*, 9. 250.

րի համոզմամբ Հայաստանում հայերի համար տեղ չկայ: Պատմական Հայաստանը հայկական չէ, չի եղել, ու պէտք չէ լինի: Հայ հողը թուրքերին է: Հայաստանը թուրքիա է: Նոյնն է ասում նաև Ազրայէյնանի նախագահ Ալիևը: Նա պնդում է որ Հայաստանը ազրայէյնանական տարածքի վրայ ստեղծուած կեղծ պետութիւն է:

Պարզուած է, որ սոյն կեցուածքը միայն Երիտթուրքական չէ: Ծեմալ Պայարը, Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կազմակերպութեան ակնաւոր ղեկավարներից մէկն էր: Օսմանեան պետութեան պարտութիւնից յետոյ, նա դարձաւ Աթաթուրքական ազգայնական շարժումին ղեկավար եւ անձամբ Աթաթուրքի սերտ բարեկամը: Նա Լոզանի թուրքական պատուիրակութեան անդամ էր, ու դարձաւ թուրքական Հանրապետութեան երրորդ նախագահը: «Թերնուման» թերթում տպագրուած Ահմետ Քապաքլըին տուած հարցազրոյցում, նա պնդում է. «Երբ մենք կեանքի ու մահուան պայքար էինք մղում Անատոլիայում, կամ նրանք՝ հայերը, եւ կամ մենք պէտք է ապրէինք: Հարց ենք տալիս ձեզ, մեզ կարող էի՞ք ասել որ դուք մահացէք եւ թող հայերը ապրեն: Եթէ Հայկական Հարցը յաջողուէր, մենք չէինք կարող համախմբուել Անգարայում: Մենք պիտի չկարողանայինք շարունակել մեր ազգային պայքարը»¹: Կարճ ասաց, առանց հայերի ջարդի իրականացման, չէր լինի Քեմալական Շարժում, թուրքական Հանրապետութիւն: Դրա փոխարէն կը լինէր Մեծ Հայաստանի Հանրապետութիւն: Այս գիտակցելով էնվէր Փաշան Պոլսում՝ Պապի պատուիրակ Մոնսենիոր Տուչիին յայտնել է որ ինքն իրեն հանգիստ չի զգայ այնքան ժամանակ, ինչքան վերջին հայը կենդանի կը մնայ²:

Հայերի, արաբների, պալքանեան ժողովուրդների նկատմամբ Օսմանեան եւ Հանրապետական թուրքիայի վարած քաղաքականութեան սխալը ելնում էր նաև այն համոզմունքից, որ այդ ժողովուրդների ու ազգերի պապենական հողերի բռնի գրաւումը իրենց իրաւունք է տալիս դրանք իրենց սեփականութիւնը նկատել: Որեւէ բռնագաւթում, դեռ հոռմէական օրէնսդրութեան դարաշրջանից, չի համարուել իրաւական հիմք բռնագրաւուածի սեփականացման համար: Այս ճշմարտութիւնը իրենց ազատագրական պայքարով ու յաղթանակով հաստատել էին անցեալում թուրքերի կողմից հպատակեցուած ու ապա իրենց ազգային պետութիւնները հաստատած բազմաթիւ ազգեր: Այդ ապացուցել էր Եւրոպայում ազգային պետութիւնների հաստատման գործընթացը: Այդ իրողութեան ապացոյցն է գաղութատիրական պետութիւնների փլուզումը եւ գաղութացուած երկրների պայքարի յաղ-

1. Ahmed Kabakle, Tarçuman, *Interview With Çelal Bayar*, «Ազդակ», Պէյրուք, 6 Մարտի, 1981, էջ 4, տես՝ Messerlian, Zaven, *The Premeditated Nature of the Genocide*, p. 88.

2. Dr. Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo*, p. 15.

Թանակը: Այս անվիճելիորէն Հաստատեց Ա.Մ. Նահանգների առաջացումն ու յաղթարշաւը: Բայց թուրքերը պատմութիւնից չուզեցին սովորել եւ շարունակեցին պնդել՝ քանի իրենք բռնի ուժով գրաւել են Պատմական Հայաստանը եւ հպատակեցրել այնտեղի բնիկ ժողովուրդին, ապա այդ տարածքները դադարում են հայկական լինելուց ու դառնում են թուրքական հող: Այդ բնիկ ժողովուրդը դադարում է հայ լինելուց ու վերածւում է օսմանացի կամ օսմանացի թուրքի: Այս սխալ ու հակապատմական մտածելակերպից է բխում նաեւ Հայերի Յեղապանութեան թուրքական գաղափարախօսութիւնը:

Օսմանցի թուրքերի դիտակցութեան մէջ նստած էր այն գաղափարը որ իրենք Ասիայից գաղթելով դէպի արեւմուտք, պարտաւորութիւն ունեն միանալու Ասիայում մնացած իրենց ցեղակիցների հետ ու կազմելու մի մեծ, ամբողջական պետութիւն: Այդ երազի իրագործման ճանապարհին նրանք նկատում էին երկու արգելք: Նախ՝ Պատմական Հայաստանը իր համախմբուած հայութեամբ, եւ ապա՝ Ռուսաստանը, որի տիրոյթի տակ էին գտնւում իր ցեղակիցների մեծամասնութիւնը (Ազրայէճան, Կովկաս, Միջին Ասիա, Խրիմ, Վոլկայի եւ Դնեպրի ափերի տարածքները): Պատմական Հայաստանի հայաթափումով թուրքերը անմիջապէս սահմանակից էին դառնալու իրենց ցեղակիցներին ու նրանց համագործակցութեամբ կը ստիպէին Ռուսաստանին զիջել իրենց պատկանող հողերը: Երիտթուրքերը ընդգրկուեցին պատերազմի մէջ, թէեւ դրան բոլորովին պատրաստ չէին, ու դաշնակցեցին Գերմանիայի հետ՝ հիմնականում ելնելով իրենց հակառուսական նկրտումներից՝ ցարիզմը տապալելով Ռուսաստանի իրենց ցեղակիցներին միանալու ծրագրով: Այդ կապակցութեամբ ձեւալ Փաշան իր յուշերում գրում է. «Մենք ցանկանում էինք վերացնել ռուսական ճնշման տակ մեր ընդունած հայկական բարենորոգումների վերաբերեալ համաձայնագիրը: Ինչ վերաբերում է բարենորոգումներին, մենք ղեկավարուեցինք այն տեսակէտով որ ցարիզմը պէտք է ոչնչացուի, եւ մենք դրան պիտի հասնենք պատերազմին մասնակցելով»¹: Դեռ պատերազմը չսկսած, թուրքերը պատուիրակութիւններ ուղարկեցին հարեւան երկրների թրքախօս եւ իսլամ ժողովուրդներին, խնդրելով նրանց ապստամբել Ռուսաստանի դէմ ու դիմաւորել յաղթանակած օսմանեան բանակին²: Երկու ակնկալութիւններն էլ չիրականացան. ոչ թրքական բանակը յաղթեց եւ ոչ էլ Ռուսաստանի մահմետականները ենթարկուեցին Օսմանեան Կայսրութեան թելադրանքին:

Վերոյիշեալ գրդապատճառներից ելնելով, թուրքերի խնդրանքով, 2 Օգոստոսի, 1914 թ. թուրք-գերմանական պայմանագրի 5-րդ կէտում

1. Djemal Pashia, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, London, 1922, p. 49.

2. Dr. H.A. Gibbons, *Armenia in the World War*, N.Y., 1926, p. 3-4.

արձանագրուեց. «Գերմանիան այնպիսի պարտաւորութիւն պիտի ստանձնի, որ Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան սահմանները այնպէս սրբազրի, որ յարմար լինի Ռուսաստանի մահմետական (թուրքական) ժողովուրդների հետ կապ հաստատելու համար»¹: Այսպիսով, Թուրքիան իր արեւելեան քաղաքականութեան գործադրման մէջ ընդգրկեց նաեւ Գերմանիան՝ նրան վերապահելով կայսրութեան արեւելեան սահմանները ըստ Թրքական ծրագրի սրբազրելու առաքելութիւնը:

Սոյն իրողութիւնը քաջ հասկանում էր թուրքական դիւանագիտութեան գիտակ ու բարեկամ Ռեինսթրն Զրրչիլը. «1915 թ. թուրքական կառավարութիւնը սկսեց եւ անգութօրէն իրագործեց Փոքր Ասիայի հայութեան անարգ ջարդն ու բռնադատութիւնը, մի ազգի մաքրագործումը Փոքր Ասիայից այնքան ամբողջական, որքան այդ նման մեծ չափի արարքը հնարաւոր է կատարել: Տրամաբանական ոչ մի կասկած կայ որ ոճիրը ծրագրուած եւ գործադրուած էր քաղաքական շարժառիթներով: Առիթը ներկայացել էր թուրքական հողը մաքրել մի քրիստոնեայ ազգից, որ ընդդիմանում էր թուրքական բոլոր ձգտումներին, որն ունէր իր սեփական այնպիսի ցանկութիւնները, որոնք կարող էին բաւարարուել միայն Թուրքիայի հաշուին եւ որոնք աշխարհագրականապէս կանգնած էին Թուրքիայի ու կովկասեան մահմետականների միջեւ»²:

Մոնկոլական ու Միջին Ասիական տափաստաններից արշաւելով սելճուք-թուրքական քոչուորները կամրջեցին Արեւմտեան Ասիան ու Արեւելեան Եւրոպան մի ասիական կայսրութեան մէջ, որտեղ իրար հակադրուած էին երկու քաղաքակրթութիւնները՝ եւրոպականն ու ասիականը: Թուրքերը ցած մշակոյթի տէր լինելով, չկարողացան արեւելեան հարուստ մշակութային ժառանգութիւնը (չինականը, հնդկականը, արաբականը, պարսկականը) իւրացնել ու տարածել կայսրութեան եւրոպական մասում: Ոչ էլ կարողացան նպաստել եւրոպական մշակոյթի տարածմանը՝ կայսրութեան ասիական ժողովուրդների շրջանակներում, թէեւ 19-րդ դարից միայն Թուրքիան նշեց եւրոպականացման որոշակի քաղաքականութիւն որդեգրելու մտադրութեան մասին: Նա զգալի ջանք չթափեց նաեւ իրեն հպատակեցուած ժողովուրդների մշակոյթը (յունական, հայկական, ասորական, հունգարական, պուլկարական, ռումանական, արաբական) իւրացնելով արագօրէն կերտել իր սեփականը, ինչպէս ժամանակին արեցին 7-րդ դարի արաբները: Վերջիններս երկու դար անց կերտեցին արաբական վերածննդեան մի այնպիսի մշակոյթ, որ ազդեց եւրոպական քաղաքակրթութեան հոլովոյթի

1. A.J. Toynbee, *Turkey, A Past and a Future*, London, 1917, p. 28-29.

2. W. Churchil, *The World Crisis: The Aftermath*, p. 405.

վրայ: Ընդհակառակը, թուրքերը տարբեր եղանակներով փորձեցին կասեցնել հպատակեցրած ազգերի մշակութային վերելքը: Ուշագրաւ է պատմաբան Թոյնպիի այն դիտողութիւնը որ թուրքերը երբեք հաստատուած պէտք չէ լինէին Եւրոպայում: Թուրքական կայսրութիւնը վերջին երեք դարերում միայն քանգել ու կործանել է¹:

Այնքանով, որքանով եւրոպականացումը զանգուածների դիտակցութեան մէջ արմատաւորում էր ժողովրդապետական ու հակաբռնատիրական սկզբունքներ, լուսաւորչական ու ազատամտական գաղափարներ, հաւասարութեան ու ազատութեան ձգտումներ, սահմանադրական կարգերի առաւելութեան մասին տեղեկութիւններ, այնքանով Սուլթանը այն ընդունում էր թշնամաբար: Այդ գաղափարները առաւել պատրաստակամութեամբ ընդունող անհատները, հաւաքականութիւնները, ժողովուրդներն ու ազգերը նկատոււմ էին Սուլթանի դմի թշնամիներ ու դաւաճաններ: Դրանց ջահակիրներից էին հայերը: Սուլթանը զգուշանում էր լուսաւորական, ազատամտական շարժումներից, կըրթութեան տարածումից: Իսկ հակառակը, հայերը դէպի կըթուլթիւն, դէպի լուսաւոր, առաջաւոր գաղափարներ էին ձգտում: Դիպուկ է քառասուն տարի թուրքիայում ծառայած Դոկտ. Փիրսի հետեւեալ դիտողութիւնը: Նշելով թուրքերի Հայաստանութեան պատճառները, նա գրում է. «Երրորդ. նրանց (հայերի) իմացական գերազանցութիւնը, որ հետեւանք էր նրանց ուսումնատենչութեան, որ նրանց մէջ ներարկել էր նուազ հանդուրժող լինել թալանի, բռնութեան եւ իրենց կանանց ու աղջիկների առեւանդման: Այլ բառերով, կըթուլթիւնը նրանց (հայերին, Գ.Խ.) սնել էր ազատ լինել»²:

Պատահական չէ որ եւրոպական պուրժուական յեղափոխութիւնների կարգախօսի (ազատութիւն, հաւասարութիւն, արդարութիւն, եղբայրութիւն) դրօշի տակ երկրի առաջադիմական ուժերը հաւաքազրելով՝ հակասուլթանական յաղթական յեղափոխութիւն կազմակերպելուց անմիջապէս ետք, Երիտասարդ Թուրքերը դաւաճանեցին իրենց իսկ հռչակած յեղափոխական գաղափարախօսութեան, ու գործադրեցին Համիտեան բռնատիրական եւ ցեղասպանական քաղաքականութիւն: Իրենց յաղթանակի զոհասեղանին նրանք ջարդեցին յեղափոխութեան հաւատացող ու նուիրեալ տասնեակ հազարաւոր հայերի: Հասկանալի է նաեւ այն՝ թէ ինչու որոշ հեղինակներ թուրքերի ցեղասպանական քաղաքականութեան հիմքում տեսնում են նաեւ այդ երկու քաղաքակրթութիւնների՝ հայկականի եւ թուրքականի պայքարը այն-

1. A.J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of the Turks.*, London, Hodder & Stoughton 1917, Tankian Publishing Corp., 1975, p. 26.

2. Sir Edwin Pierce, *Turkey and its People*, London, Methuen & Co., 1912, N.Y., p. 276.

պէս՝ ինչպէս թուրք ժողովուրդի առաջագէժ տարրի դէմ Սուլթանի տարած դաժան քաղաքականութեան մէջ նկատուած էին այդ երկու կողմերի, միտումների բախումը: Մշակութային գերազանցութեան դէմ կանգնած էր բռնի ոյժը: Դիպուկ է ասել մեծ մարդասէր Նանսէնը. «Ծնշուածները շատ գերազանց էին տիրող ցեղին իմացականութեամբ, կարողականութեամբ, գիտութեամբ, բացառութեամբ՝ զինուորներով»¹:

Բախուեցին երկու ազգայնական միտումներ: Հայերի ազգայնականութիւնը խարսխուած էր հարուստ մշակութային աւանդութիւնների վրայ, հազարամեակների ազգային քաղաքակրթութեան հենքի վրայ: Թուրքական ազգայնականութիւնը բարձրանում էր կենցաղային մշակոյթի ու աղքատ քոչուորական բանասիրութեան վրայ: Նրա հիմնական հենքը բռնակալական իշխանութիւնն էր, տիրակալական դիրքն էր, պետական ոյժն էր: Նրա ազգայնականութեան ոգու մէջ մեծ էր ներմուծուածը, քանի որ իրաւ թուրքական մշակոյթը նոր էր կերտուում: Թուրքական ազգայնականութիւնը սկսեց տիրակալ Օսմանիզմի ու համամահմետականութեան փլատակների վրայ: Պատահական չէ որ թուրք մշակութաբանութեան հիմնադիրներից Զիյա Կոք Ալփը պնդում էր որ քաղաքակրթութիւնը պատահական է ազգին: Ազգը կարող է այն իւրացնել, փոխել կամ դէն շարտել:

Ցանկանում եմ այս գլուխն աւարտել Օսմանեան թուրքիայի վերջին տասնամեակների կեանքին ու պատմութեան քաջատեղեակ Դոկտ. Ժորճ Հեպուորթի հետեւեալ խօսքերով. «Թուրքը միշտ կամ կը ջղայնանայ կամ էլ լուակեաց կը դառնայ, ինչպէս ես արդէն նշել եմ, երբ մէկը քննարկել սկսի ջարդերի նիւթը, ան անմիջապէս կը փորձի խօսակցութիւնը փոխել: Նա իմանում է, որ դրանք նշանակում են ազգային անպատուութիւն, որ քաղաքակիրթ աշխարհը նրան նայում է արհամարհանքով, որ ինք մեղաւոր է այնպիսի արարքների, որոնք հաւասարապէս անպատիւ են ու ստոր, եւ այն դիրքը՝ որ նա յաւակնում է ստանձնել դրանց նկատմամբ, խիստ անպաշտպանելի է»²: Սոյն հաստատումները չեն կորցրել իրենց արդիական հնչեղութիւնը:

1. F. Nansen, *Armenia and the Near East*, p. 268.

2. George, H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, N.Y., E.P. Dutton & Co., 1898, p. 128.

ԹՈՒՐԲ ԱԶԳԻ ԵՒ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒՆՔԸ

Արդի թուրք ընկերաբան ու պատմաբան Նիազի Պերքեսը Երիտ-
թուրքերի իշխանութեան օրերին տիրող քաղաքական-գաղափարական
մթնոլորտը բնորոշում է հետեւեալ կերպ. «1908-ի սահմանադրական
յեղափոխութիւնից յետոյ, Կոքալփը (Երիտթուրքերի եւ Մուսթաֆա
Քեմալի գաղափարական կեցուածքի վրայ) էական ազդեցութիւն ունե-
ցող թուրք ընկերաբան, Գ.Ն.) Սալոնիկում է, կապուած Միութիւն եւ
Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան հետ: Այդ կուսակցութեան շուրջ
հաւաքուել էին մի խումբ երիտասարդ մտաւորականներ, որոնք ձգ-
տում էին նոր մի կեանքի՝ առանց իմանալու թէ ինչ են ցանկանում եւ
թէ ցանկալին ինչպէս պէտք է իրականացուի: Դա մի ժամանակաշրջան
էր, երբ թուրքիան մեծ ջանք պիտի գործադրէր ոչ միայն փտախտից,
բռնատիրութիւնից եւ տնտեսական սնանկութիւնից, այլ նաեւ բարո-
յական եւ իմացական խճճուածութիւնից, շփոթից ազատուելու համար:
Մտաւորականների մեծամասնութեան կողմից թուրքիայի ամբողջական
վերակառուցումը նկատուում էր խիստ հրատապ: Կործանուող կայս-
րութեան մէջ ապրող ոչ-մահմետական եւ ոչ-թուրք ժողովուրդների
ազգայնական շարժումների հակազդեցութիւնից բխած զօրաւոր թուր-
քական հայրենասիրութիւնը ստեղծում էր (վերակառուցման կամ վե-
րակառուցող մտաւորականութեան գաղափարախօսութեան) զգաց-
մունքային ենթահողը»¹: Այսպիսի ապակողմնորոշող, լուսազուրկ, ան-
կումային ու մահուան գաղափարական մթնոլորտում մշակուեց ու
գործադրուեց Հայերի Յեղասպանութեան ծրագիր:

Տուեալ վիճակի քաղադրամասերը կարելի է համարել Օսմանեան
Կայսրութեան քայքայումը, թուրք վերնախաւի ռազմամոլութիւնը,
թուրքիզմի եւ թուրքական ազգայնականութեան ձեւաւորումը, մըր-

1. Nyazi Berkes, Translator's Introduction, *Turkish Nationalism And Western Civi-
lization of Ziya Gokalp*, Columbia University Press, N.Y., 1959, pp. 21-22,
"Middle East Journal", V.VIII, No. 4, Autumn, 1954.

ցակցութիւնն ու պայքարը ձեւաւորուող թուրքական ազգայնականութեան եւ Սուլթանի դէմ ազգային ազատագրական պայքար մղող ժողովուրդների միջեւ, մահմետականութեան, արեւմտացման (արդիականացման) եւ թուրքիզմի ճիշդ յարաբերակցականութեան որոնումը, համամահմետականութիւնից համաթուրքականութիւն (թուրանականութիւն) անցումը, օսմանականութիւնից դէպի թուրքականութիւն անցումը: Թուրքական ազգայնականութիւնը կարողացաւ այնքանով դրական ու առաջադիմական լինել, ինչքանով վերջին հանգամանքները թոյլ էին տալիս:

Ազգայնականութիւնը անհատական ու ընկերային կեանքը կերտող հիմնական գագաթումներից մէկն է, արդի պատմութեան ընթացքը կանխորոշող գործօններից մէկը: Թուրքական ազգայնականութիւնը մասնակցեց ինչպէս Հայերի Յեղասպանութեան ծրագրաւորմանն ու գործադրմանը, այնպէս էլ Թուրքիայի Հանրապետութեան ստեղծմանը: Այն բազմաբնոյթ ու բազմակողմ էր:

Քառասային անցման ու վերակառուցման այդ շրջանում անհրաժեշտ դարձաւ որ անցեալի աւանդութիւնները, անցեալում թոյլ տրրուած սխալները վերանայուեն ու սրբագրուեն ըստ գաղափարական որոշ չափանիշների:

Կայսրութիւնը փլուզումից փրկելու, ուժեղացնելու եւ վերակառուցելու համար Սուլթանը նախ դիմեց երկու միջոցների՝ բանակի վերակառուցման եւ համախալամական վարդապետութեան ու գաղափարախօսութեան որդեգրման: Առաջինը արդիւնաւոր նկատուեց, քանի որ կայսրութիւնը խարսխուած էր ուժի՝ բանակի վրայ: Երկրորդով Սուլթանը ցանկացաւ շահարկել Խալիֆների «հօր» իշխանութեան անցեալ յուշերը, իսլամական աշխարհի միլիոնաւոր մուսուլման դ մահմետականների կրօնամոլութիւնն ու հակաքրիստոնէական զգացումները: Այն ցանկալի արդիւնքը չտուեց, քանի որ առաջինը կայսրութիւնից բաժանուեցին Իրանը, Հիւսիսային Աֆրիկէի իսլամները: Հակասուլթանական շարժման մէջ գործօն դեր ունեցան արաբները, ալպանացիները եւ այլ իսլամ ցեղեր: Հակառակ դրան, Անդլիան, Գերմանիան ու Ռուսաստանը իրենց արեւելեան քաղաքականութեան մէջ հաշուի նրստեցին համախալամական գործօնի հետ: Համախալամական քաղաքականութիւնը աւելի վնասեց կայսրութեան, քանի որ աւելի սրեց նրա մէջ ապրող տարբեր կրօններ դաւանող համայնքների, Միլլէթների յարաբերութիւնները եւ լրացուցիչ բարդութիւններ առաջացրեց քրիստոնեայ երկրների հետ ունեցած դիւանադիտական գործարքներում:

Երկրում ազատական եւ աշխարհիկ մտայնութեան տարածման, ազգային գիտակցութեան տարրերի ուժեղացման եւ թուրքական-թուրանական աշխարհում նկատուող աշխուժացման հողի վրայ թուլացաւ կայսրութիւնը կրօնական հողի վրայ միացնելու ու զօրացնելու գաղա-

փարը եւ դուռ բացեց համաթուրքականութեան, համաթուրանականութեան քաղաքականութեան ու գաղափարախօսութեան առաջացման: Սուլթանն ու նոր գաղափարաբանութեան կողմնակիցները ցանկալի արդիւնքի չկարողացան հասնել, որովհետեւ կա՛մ անտեսուում էր թուրքական եւ թուրանական համայնքների ազգային-մշակութային առանձնայատկութիւնները, կայսրութիւնը ստեղծած ու կառավարող թուրքի պատմութիւնը, նրա դարաւոր աւանդոյթները, նրա հոգեւոր կառոյցի առանձնայատկութիւնները, կամ էլ նոյնացւում էին զարգացման տարրեր մակարդակներում գտնուող ու քաղաքական միտումներ ունեցող ցեղերը, եւ կամ էլ անտեսուում էր կայսրութեան ազգային-ցեղային բազմաբնոյթ կառոյցը:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ քաղաքական բարենորոգումների ձեւաւորման մէջ որոշակի դեր խաղաց օսմանեան ազգ ստեղծելու ծրագիրը, որի սկզբնաւորումը կարելի է սկսել Մահմուտ Բ.ի (1784-1839 թթ.) ժամանակներից: Այդ գաղափարի ջերմ պաշտպաններն էին Տուլատ Փաշան (1815-1869 թթ.), Ալի Փաշան (1741-1822 թթ.) եւ Միթհաթ Փաշան (1822-1883 թթ.): Նրանք հաւատում էին որ իրենց օրերին դեռ հնարաւոր է բազմազգ եւ բազմակրօն Օսմանեան Կայսրութեան հիման վրայ ստեղծել «ազգային միասնութիւն», արհեստական մի ազգ: Իրականում նրանք չէին պատկերացնում հարցի բարդութիւնն ու դժուարութիւնները: Այդպէս էլ այն մնաց ցանկատեսութիւն:

Հակասուլթանական պայքարի ծաւալման, հպատակեցուած ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարի ուժեղացման պայմաններում նրանք յայտարարում էին որ այլեւս գոյութիւն չունեն հայեր, արաբներ, ալպաններ, պուլկարներ, յոյներ, սլաւոններ, ռումինացիներ-ժողովուրդներ, որոնք դարերով ապրել են իրենց հայրենիքում եւ կերտել իրենց հարուստ ազգային քաղաքակրթութիւնը: Այդ թուրք բարենորոգիչները ձգտում էին այդ ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարին հակադրել Օսմանեան Կայսրութեան մէջ համընդհանուր ազգի, համընդհանուր հայրենիքի գաղափարը: Նրանք «համասոմանեան հայրենասիրութիւնը» միտում էին հակադրել օսմանեան լուծի դէմ ուղղուած ազատագրական գաղափարախօսութեան:

1880 թ. Օգոստոսին, կառավարական հրամանով արգիլուեց օգտագործել Հայաստան, էրմենիստան, Արմենիա տեղանունները: 1886 թ. Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում գտնուող Հայաստանը (Արեւմտեան Հայաստանը) օսմանեան կառավարութիւնը վարչական վերաբաժանումի ենթարկեց ու կազմեց հետեւեալ վիլայէթները՝ էրզրում, Կարին, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Տերսիմ, Պիթլիս, Վան, Սեբաստիա, Հէյքարի: Դա արուեց պատմութիւնը նենգափոխելու եւ վերացնելու հայերի համախմբուածութիւնը իրենց պատմական հայրենիքում: 1888 թ. կախակայուեցին հայկական թերթերը: Շատ գաւառներում արգիլ-

ուեց հայոց լեզուի օգտագործումն ու դասաւանդումը: 1893 թ. նոյն բախտին արժանացաւ նաեւ Ազգային Սահմանադրութիւնը: Այս բոլորը խթանեցին 1895 թ. Սասունի, Տրապիզոնի, Բաքերդի, Դերջանի, Բաղէշի եւ այլ հայկական բնակավայրերի ահաւոր ջարդերը:

Երիտասարդ Օսմաններ գաղտնի կազմակերպութիւնը հիմնադրուեց Գոյսում 1865 թ., եւ որդեգրեց օսմանական ազգի գաղափարախօսութիւնը եւ այդ ոգով կազմեց երկրի անդրանիկ սահմանադրութիւնը, որին, Միթհաթ Փաշայի հետ, 1876 թ. իր մասնակցութիւնը բերեց նաեւ Գրիգոր Օտեանը (1834-1887 թթ.): Երիտթուրքերը վերականգնեցին Սուլթան Ապտիւլ Համիտի կողմից արգիլուած այդ սահմանադրութիւնը, երբ 1908 թ. գրաւեցին իշխանութիւնը: Այդ յեղափոխութիւնը, որ բարձրացաւ ազատութիւն, հաւասարութիւն, եզրայրութիւն եւ ապահովութիւն կարգախօսների դրօշներով, իր գաղափարախօսութեամբ թաղուեց Ատանայում եւ այլ վայրերում հայոց դէմ կազմակերպուած զանգուածային կոտորածների ու ջարդերի արհաւիրքում, ցեղասպանութեան ոճիրներում:

19-րդ դարի սկզբում թուրքերի դժգոհութեան, անբաւարարուածութեան զգացումը, վերակառուցման անհրաժեշտութեան գիտակցութեան խորացումը հրամայական դարձրեց Օսմանեան Կայսրութեան եւրոպականացումը, արեւմտականացումը: Առաջացաւ այն տեսակէտը որ Օսմանեան Կայսրութեան իտէալականացուած կրօնական, բարոյական եւ իրաւական հաստատութիւնների, կայսրութեան իտէալականացուած քաղաքական աւանդութիւնների եւ Եւրոպայի առաջընթացին սատարող քաղաքակրթութեան միջեւ չկայ հակասութիւն: Տարածուեց այն վարկածը, որ մահմետական կրօնը պիտի տայ նոր ընկերութեան բարոյական-իրաւական հիմքերը, օսմանեան աւանդոյթները պիտի ստեղծեն նրա քաղաքական կառոյցը, իսկ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը պիտի վերակառուցի նրա գործնական, նիւթական ու գիտական բաղադրամասերը.

ա) Համամահմետական (Pan-Islamist), որ գլխաւորում էր Սուլթանը.

բ) Աշխարհիկ մտաւորականների հոսանքը, որտեղ եւրոպականը առաւելաբար արտաքին էր, կապկում (imitation).

գ) Թուրքականութեան (Turkist) հոսանքը (թուրքական ազգայնական), որ սկզբում թոյլ էր ու փոքր:

Օսմանեան Կայսրութեան կործանումից յետոյ, Քեմալական Շարժման զուգահեռ, սոյն հոսանքը երկրի մահմետական ու օսմանական եւ իսլամական անցեալը շեշտելու փոխարէն կարեւորեց թուրքերի ցեղային, ազգային անցեալը, թուրքական լեզուն, թուրքական ազգային աւանդոյթները, բանահիւսութիւնը, ժողովրդականը:

Վերջին հոսանքի որպէս հիմք ծառայեցին ռուսական տարածքներում գտնուող թուրքերի ազգային զարթօնքը, «Դէպի ժողովուրդը

Վերագարձ» եւ Օսմանեան Կայսրութիւնում ոչ-իսլամ եւ ոչ-թուրք ազգութիւնների ազգային ազատագրական, համագերմանական եւ համալուսնական (սլաւոֆիլական) շարժումները: Բոլոր դէպքերում երեք հոսանքներն էլ իրենց գործադրութեան ընթացքում չկարողացան ազատուել օսմանականութեան քաղաքական ուղղութիւնից՝ առաջին երկուսը մշտատեւ ու ամբողջութեամբ, իսկ երրորդը կարելորձի շարք ասպարէզներում, մասնաւորապէս ազգային, կրօնական եւ անցեալի գիտական դնահատման հարցերում: Նկատելի է որ թուրքական ազգայնականութիւնը հիմնականում խարսխուած է օտար ազդեցութիւնների վրայ: Նոր շրջանի ականաւոր գաղափարախօս Ջիա Կոքալիը գրում է. «Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ազգայնականութեան գաղափարը երեւաց նախ ոչ-իսլամների շրջանում, ապա՝ ալպանացիների եւ արաբների, ու վերջապէս թուրքերի»¹: Աոյն պարագան կանխորոշում է նաեւ թուրքական ազգայնականութեան խորքն ու թերութիւնները:

19-րդ դարում Ռուսաստանը աւելի խորացրեց Միջին Ասիան եւ Կովկասը գտնելու եւ Ռուսական Կայսրութեան կցելու քաղաքականութիւնը: Միջին Ասիայում դրա դէմ բարձրացաւ տեղի բնակչութեան, մանաւանդ թուրքալեզու ու թուրքական-թուրանական ծագում ունեցող ցեղերի ընդդիմութիւնը, ազատագրական շարժումը, որ նաեւ ծնեց համաթուրանական ու համաթուրքական միտումները: Հունգարացի արեւելագէտ Արմինիուս Վամպերին (1832-1913 թթ.) «Կեդրոնական Ասիայի Ռուսագիծ» գրքում առաջ քաշեց այն գաղափարը որ քանի Միջին Ասիայի բնակչութեան մեծամասնութիւնը խօսում է թուրքերէն, թուրքիայի հետ կիսում է ընդհանուր պատմական փորձառութիւն եւ ծագում, ապա նրանք միանալով կարող են կազմել մի հրակայածաւալ քաղաքական ամբողջութիւն, որ տարածուելու է Ալթայի երկրամասից մինչեւ Պոլիս: Այսպիսով ծնուեց նաեւ թուրքիզմի, թուրքականութեան գաղափարը, որ իր հերթին ճանապարհ բացեց թուրքական ազգայնականութեան գիտակցութեան: Եւրոպան հունգարացու ծրագիրը մկրտեց որպէս ճենկիդիսանական արշաւանքի վերականգնման փորձ: Միջին ասիական ժողովուրդի զարթօնքի ճառագայթում նկատուեց նաեւ Լէոն Գահոււնիի (1841-1900 թթ.) թուրքերի եւ մոնղոլների պատմութեան նուիրուած գրքում (1894 թ.): Այդ կանչը իւրովի հնչեց նաեւ Ճեմալ Ատ Տին Ալ Աֆղանիի (1839-1897 թթ.) վարդապետութիւնում:

Օսմանեան Կայսրութիւնը իր նեխումի շրջանը ապրել է 1683-1827, իր անկումը՝ 1828-1908 եւ լուծարումը՝ 1908-1922 թուականներ-

1. Gokalp, Ziya, Turkish Nationalism And Western Civilization, N.Y., Columbia Univ. Press, pp. 71-72.

րին: Այդ երեքում էլ իրենց զգալ են տուել տարրեր հպատակ ժողովուրդների ադատագրական ու ինքնապաշտպանողական պատերազմները: Այսպանացիները, լիբանանցիները, հայերը, հունգարացիները, յոյները, սերպերը եւ այլ ժողովուրդներ շարունակելով իրենց ազգային աւանդոյթները՝ մշակեցին մի այնպիսի ազգային գիտակցութիւն, ազգային պատկանելիութեան զգացում, որ նրանց բարձրացրեց կազմակերպող հայրենասիրութեան մակարդակին: Հարաւային սլաւները գրտնւում էին Աւստրիայի ու Օսմանեան կայսրութիւնների իշխանութեան տակ, որոնց դէմ նրանք պայքարում էին յանուն ազատութեան: Այդ պայքարում նրանք մշակեցին համաօլաւոնական դադափարախօսութիւնը, որ նրանց ադատագրական պայքարի ուսմունքի բաղադրիչ մասը դարձաւ: Հայ իրականութեան մէջ, դեռ 18-րդ դարի 70-ական թուականներից, Մատրասի Խմբակի ղեկավարները (Մովսէս Բաղրամեան, Շահամիր Շահամիրեան, Յակոբ Շահամիրեան եւ այլք) շարադրել են ապագայ Հայաստանի հանրապետութեան սահմանադրութեան նախագիծը ու հայ ազգայնականութեան հիմնական սկզբունքները:

Բոլոր նշուած ժողովուրդներն ու ազգերը ոչ միայն ունէին իրենց երկարամեայ ազգային ադատագրական պայքարի փորձը, այլ նաեւ սնուել էին եւրոպական ազգայնականութեան սկզբունքներից, որոնց դեռ չէին հասել թուրքերը: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ բաց էութեան իրենց մշակոյթով, հոգեբանութեամբ, պրոտմական անցեալով ու քաղաքական պատկերացումներով եւրոպական քաղաքակրթութեան ու մշակոյթին աւելի մօտ էին հայերն ու յոյները: Բայց կայսրութեան ղեկավարութիւնը նրանց այդ հանդամանքը ոչ միայն չօգտագործեց իր արդիականացման ու եւրոպականացման ջանքերում, այլ այդ երկու ազգերին էլ կոտորեց ու հալածեց: Բայց, թուրք հակասութեանականները (Թանգիմաթականները, Երիտասարդ Օսմանացիները, Երիտասարդ Թուրքերի զանազան խմբաւորումներ) տարրեր ժամանակներում օգտագործել են նրանց փորձը Սուլթանի դէմ մղած իրենց պայքարում: Թուրք վերնախաւն ու զանգուածը նկատել էր ազգայնականութեան կազմակերպիչ դերը ընկերային կեանքում: Սակայն այդ չի նշանակում որ այդ կուսակցութիւններն ու հոսանքները բարձրացրել էին ազգայնականութեան դրօշը, կամ մշակել էին այդ դադափարախօսութիւնը: Նոյնիսկ Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն խմբակը իր կազմաւորման սկզբնաւորման շրջանում ազգայնական չէր իր բուն իմաստով, քանի որ նրա նպատակն էր ողջ օսմանեան ազգին բերել Ֆրանսական յիդափոխութեան երազը (ազատութիւն, հաւասարութիւն, եզբայրութիւն ու արդարութիւն): Հաւանական է նաեւ այն վարկածը, որ այդպիսով Իթիհատականները ձգտեցին այդ ճանապարհով նպաստել օսման ազգի կերտմանը, ինչպէս Ֆրանսացիները այդպիսով նպաստեցին Ֆրանսական ազգայնականու-

թեան կերտման: Մի մեծ տարրերութիւն կար սակայն: Յրանսական յեղափոխութեամբ ֆրանսացին կերտեց քաղաքացիական հասարակութիւն, որ դարձաւ ազգայնականութեան հիմքը: Իսկ նշուած կարգախօսը չկարողացաւ Օսմանեան Կայսրութիւնում ստեղծել այդպիսի հասարակութիւն:

Օսմանցին հասկացաւ որ ինքը ազգ գտնուալու համար պէտք է լինի թուրք: Պատերազմի շեմին օսմանցի վերնախաւի մի մտաւորականն իրեն հարց տուեց. «Ո՞վ է Օսմանը, որի անունով մենք կոչուում ենք: Նա մի ալթայցի թուրք է, որ այս հողերը գրաւեց թուրքական բանակով: Հետեւաբար, աւելի պատուաբեր է կրել մեր ծագման անունը, քան նրա անունը: Մինչեւ այժմ մենք խարուել ենք մեր նախորդների տգիտութեամբ: Նրանք մեզ մոռանալ տուին մեր իսկական ազգութիւնը: Վստահ ենք, որ մեզ համար աւելի լաւ է թրքութիւնը, թրքական ազգութիւնը, քան իսլամը: Ազգային հպարտութիւնը մեծագոյն ընկերային առաքինութիւններից մէկն է»¹:

Գերմանախօս եւ գերմանական ծագում ունեցող փոքր անջատ քաղաքական իշխանութիւնների միաւորմամբ Կեդրոնական Եւրոպայում ամբողջական Գերմանիա ստեղծելու գաղափարը առաջացաւ հականափոխիոնական ազատագրական պայքարի տարիներին (1813-1815): Այն իր փաստացի իրականացումը ստացաւ 1871 թ., երբ Պրզմարքի ջանքերի շնորհիւ Վիլհելմ Ա.-ի գահակալութեամբ ստեղծուեց գերմանական միապետութիւնը: 1893 թ. «Գերմանական Լիկա»-յի հաստատմամբ համադերմանականութեան գաղափարը ստացաւ ազգայնամոլական ու տարածապաշտական գունաւորում եւ քննարկման առարկայ դարձաւ բոլոր գերմանախօսների (աւստրիացիների, չեխների, լեհերի, զուիցերիացիների, Վոլկայի, Պալթիկ եւ Տրանսիլվանիայի գերմանացիների տարածքների) միաւորման հարցը, որ ժամանակաւորապէս ու մասամբ իրականացուեց Ծաշական Գերմանիայի կողմից: Համապերմանական միացման սոյն գաղափարը որոշակիօրէն ազգեց թուրք ազգ, համաթուրքական պետութիւն, թուրք ազգայնականութիւն ստեղծելու ծրագրի ձեւաւորման ընթացքի վրայ:

19-րդ դարի 80-ական թուականներին Ալեքսէյ Խանիակովը առաջ քաշեց սլաւոնֆիլիական ուսմունքը, որ մի կողմից պնդում էր որ ուսական կեանքն ունի իր զարգացման ինքնուրոյն եւ ինքնատիպ ուղին, բոլորովին տարբեր եւրոպականից: Սա դրա հակաեւրոպական երեսն էր, եւ խօսում էր այն թուրքերին, որոնց հարազատ էր հակաեւրոպական միտումը: Միւս կողմից, այդ ուսմունքը առաջադրում էր բոլոր սլաւոնական ժողովուրդների միացման անհրաժեշտութիւնը՝ ցարի գրոխաւորութեամբ: Այն Պալքաններում նպաստեց ուսական ծաւալա-

1. Arnold Toynbee, *Turkey: A Past and a Future*, Hedder & Sloughton, 1917, p. 6.

պաշտական քաղաքականութեան: Մի շարք թուրք մտածողներ՝ ցեղակիցների ու ազգակիցների միացման կարեւորութեան սլաւոֆիլական թեզը համահնչիւն գտան թուրքերի պահանջների հետ:

Այս մթնոլորտում աւելի ու աւելի մեծացաւ քննադատական կեցուածքը անդրանիկ թրքական բարենորոգչական շարժման՝ Թանզիմաթի նկատմամբ: Տարածուեց այն կարծիքը, որ Թանզիմաթի ներկայացուցիչները անտեղի այնպիսի տնտեսական ու քաղաքական պարտաւորութիւններ են ստանձնել որ թուլացրել են Օսմանեան Կայսրութեան անկախութիւնը, գերիշխանութիւնը, ամբողջականութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը:

Թուրքականի, բուն ազգայնական հարցերի վրայ ուշադրութիւն սեւեռեցին, գէպի ժողովրդականը դառնալու կոչ արեցին նաեւ Եւրոպայում կրթութիւն ստացած 19-րդ դարի սրոշ օսմանցի հեղինակներ: Նրանց շարքում նախակարապետի պատիւը կարելի է շնորհել արդի օսմանական գրականութեան հիմնադիր Իպրահիմ Սինասի Էֆենտիին (1826-1871 թթ.): Նա կայսրութեան աւազին դրողներից էր որ Եւրոպայի լուսաւորիչներին հետեւելով գիտակցեց գրականութիւնը կապելու ժողովրդի հետ: Իր երկերում նա ձգտեց թուրք գրականութիւնը մաքրել արաբերէն ու պարսկերէն բառերից (որ, ըստ մասնագէտների, կազմել է շուրջ 90%) ու օգտագործել լոկ թրքական ծաղում ունեցող բառապաշար, եւ այդպիսով նպաստել ձեւաւորուող թուրքական ազգայնականութեան, ազգային գիտակցութեան: Նշենք, որ օսմաներէն լեզուն, որն օգտագործում էր վերնախաւը, փաստօրէն արդիւնաւէտ հաղորդակցման միջոց չէր վերնախաւի ու թուրք գիւղացիութեան միջեւ: Սինասին փորձեց նաեւ թուրքերէն տաղաչափութիւնը վերափոխել ըստ ֆրանսական նմանակի:

Սինասիի հետքերով գնալով, Երիտասարդ Օսման Շարժման ներկայացուցիչ Նամիք Քեմալը (1840-1888 թթ.) մեծապէս ազդեց թուրք ազգայնական գաղափարաբանութեան ձեւաւորման ու թուրք գրականութեան «արեւմտացման» վրայ: Նա թուրքերէնի թարգմանեց այնպիսի ֆրանսացի հեղինակների գործեր, ինչպիսիք են՝ Վիկտոր Լիւկոն, Ժան Ժապ Ռուսոն, Զարլզ Լուիզ Մոնթեսքիոն եւ այլք: Քեմալ՝ ժամանակի քաղաքական մտածողութեան մէջ արմատաւորեց «Հայրենիք» (vatan) եւ «ազատութիւն» (hurriet) գաղափարները, որոնք արգիլուած էին սուլթանական գրաքննութեան կողմից, քանի որ լայնօրէն կիրաւուում էին հակասուլթանական ազգային ազատագրական պայքար մղող հպտակ ժողովուրդների կողմից: Վերջիններս «այդ» արտայայտութեան տակ հասկանում էին իրենց ժողովուրդներին, որոնք ձեւաւորուել էին կայսրութեան ստեղծումից առաջ, եւ որոնք արդէն մշակած ունէին իրենց ազգային գիտակցութիւնն ու ինքնութիւնը: Պաշտօնական գաղափարախօսութիւնը այդ եզրով նկատի ունէր օսմանական

շինծու ազգը, որը խստոր էր կայսրութեան բնակչութեան մեծամասնութեան գիտակցութեան: Արդարացի է անգլիացի ականաւոր պատմաբան Առնոլտ Թոյնպին, որ 1917-ին հեղինակած «Թուրքիա. Մի Անցնալ Եւ Մի Ապագայ» գրքում գրում է. «Թուրքիան, Օսմանական Պետութիւնը, մի միասնութիւն չէ՝ ոչ կլիմայական, ոչ աշխարհագրական, ոչ ցեղային եւ ոչ էլ տնտեսական առումով: Նա մի շինծու բան է պարտադրուած բնութեամբ եւ արիւնահեղութեամբ այնտեղ եւ այն ժամանակ, երբ օսմանեան կառավարութիւնը իշխանութիւն է ունեցել»¹:

Ազատագրութեան համար պայքարողների հայրենիքը այն պատմական հողերն էին (Յունաստանը, Պուլկարիան, Հայաստանը, Ալպանիան, Ռումանիան եւայլն) որտեղ իրենք դարեր շարունակ սպրնել են ու կերտել իրենց մշակոյթն ու պետականութիւնը մինչեւ օսմանական գրաւումը: Պաշտօնական գաղափարախօսութեան համար հայրենիքը Սուլթանով միաւորուած ու բնութեամբ պահպանուող տարածքներն էին: Թուրք ազգայնականութեան գիտակցութեան զարգացումը գնալով «մօտենում» էր ազատութեան համար պայքարող ժողովուրդների պատկերացումներին, եւ այն հիմնական սկսեց համալրուել «թուրքիզմով» ու կայսրութեան տապալումով: Այդ անցումը թուրքերը կատարեցին մեծագոյն երկունքով ու մարդկային զոհերով:

Զարգանալու, արդիականանալու համար, որ 19-րդ դարում միաձուլուած էր նաեւ ազգային գիտակցութիւն, ազգային պատկանելիութիւն, ազգայնականութիւն մշակելու հետ, բարենորոգիչները կանխատեսեցին որքան հանապարհ, երկրի կառոյցի ներքին վերափոխութիւն, Օսմանեան կայսրութեան միասնութեան ամրապնդում եւ եւրոպականացում /արեւմտականացում:

Ներքին ընկերային, քաղաքական, տնտեսական եւ վարչական կեանքում թուրք բարենորոգչութիւնը փոփոխութիւններ ներմուծեց բանակում, բնակչութեան տեղաբաշխման ու երկրի վարչական բաժանման մէջ, ֆինանսներում եւ նման ասպարէզներում: Սոցիալ-քաղաքական կեանքում տոննապալի տեղաշարժը դրամացուկային միապետական կարգը ժամանակուոր սահմանադրական միապետութեան փոխելու մէջ: Այս միջոցառումները հեռու էին հիւանդ թուրքիան բուժելու ու նրան առաջադիմութեան գծի վրայ տեղափոխելու համար:

Կայսրութեան միասնութիւնը ամրապնդելու ու այդպիսով նրան կործանումից փրկելու համար գործադրուեց կրօնական գործունէ՝ երկրի համախալամացումը: Իսլամացումը թուրք ընկերութիւնը աւելի կապեց միջնադարեան յետամնացութեան հետ, արգելակեց գիտական ու ընկերային առաջընթացը, սրեց կրօնական լարուածութիւնը երկրում եւ խեղդեց նորածին ազգայնականութեան շունչը: Այդ բարդ խնդիրը

1. Arnold Toynbee, *Turkey: A Past and a Future*, p. 4.

յուժելու համար կա՛մ իսլամին վերադրեցին դրական արդիական դժեր, կամ փորձեցին մշակել ազգային իսլամիզմի տարբերակներ, եւ կամ էլ՝ հրաժարուեցին կրօնամոլութիւնից: Միասնութեան ստեղծման համար գործադրուեց նաեւ համաթուրքիզմն ու համաթուրանականութիւնը, որ անպատու մնաց: Վերջապէս առաջարկուեց արհեստական նոր ազգի՝ Օսմանական Ազգի ստեղծումը: Շուտով այն մերժուեց կեանքի ու մասնագէտների կողմից:

ժամանակի հրամայականն էր Սուլթանի կամ սուլթանական իշխանութեան (որն իր մէջ պարտադիր կերպով ընդգրկում էր իսլամականութիւնն ու օսմանականութիւնը) նկատմամբ հաւատարմութեան ու նուիրումի գաղափարախօսութիւնը փոխարինել դէպի ազգ-պետութեան նկատմամբ եղած պատկանելիութիւնով, «մաքուր թուրքականութիւնից»՝ «նախաիսլամական ու նախաօսմանեան թուրքականութիւնից յառնող ու վերակենդանացող» ազգայնական նուիրումով ու հաւատարմութեամբ: Խիստ ուշագրաւ է թուրք տեսարանի հետեւեայ գաղափարների փունջը. «Այսօր ինչպէս Արեւմուտքը, այնպէս էլ Արեւելքը անվարան ցոյց են տալիս որ մեր դարը ազգերի դար է: Մարդու մտքին ու հոգուն տիրող ամենից հզօր ոյժը ազգայնականութեան իտէլայն է: Այն պետութիւնները, որոնք կառավարելու են ըստ ազգային գիտակցութեան, դատապարտուած են ձախողութեան, եթէ անտեսեն զոյութիւնը տուեալ կարեւոր ընկերային գործօնի: Եթէ մեր պետական այրերն ու կուսակցական ղեկավարները չկատչեն այս իտէալին, նրանք չեն կարող օսմանեան պետութիւնը կազմող համայնքների ու ժողովուրդների վրայ հաստատել հոգեւոր ղեկավարութիւն: Վերջին չորս տարիների (1909-1913 թթ., Գ.Խ.) փորձառութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն թուրքերը, որոնք օսմանեան իշխանութեան տակ եղող ազգութիւնների միջեւ փոխըմբռնում պիտի հաստատէին, մերժեցին թուրքիզմը եւ օսմանականութիւն հռչակեցին՝ վերջապէս պատկերացրին, թէ ինչպիսի հաշտութիւն ազգութիւնները կարող են ընդունել: Ազգայնական զգացումով շարժուող ժողովուրդները կարող են ղեկավարուել այնպիսի մարդկանց կողմից, որոնք իրենց մէջ ունեն ազգայնականութեան գաղափարը: Թուրքերի կողմից ազգայնականութեան գաղափարից խուսափելը ոչ միայն վնասակար էր պետութեան եւ գրգռիչ տարբեր ազգութիւնների համար, այլեւ այն ազիտալի էր իրենց՝ թուրքերի համար: Երբ թուրքերը ինքնորոշուեցին որպէս ազգ ու պետութիւն ըստ գոյութիւն ունեցող ազգի ու պետութեան (օսմանեան, Գ.Խ.), նրանք չկարողացան նկատել, որ իրենց ընկերային եւ տնտեսական գոյութիւնը վատթարանում է: Երբ տնտեսական ու ընկերային իշխանութիւնը անցաւ ոչ-իսլամ համայնքներին, թուրքերը չպատկերացրին որ

1. Gokalp, *Turkish Nationalism...*, p. 72.

նրանք կորցնում են ամէն ինչ: Նրանք կարծում էին որ իրենք օսման-
եան ազգը կազմող դասակարգն են եւ ուշադրութիւն չէին դարձնում
այն փաստին, որ իրենք դուրս են մղում որոշակի դասակարգերից՝
մանաւանդ այն դասակարգերից, որոնք դարու ամենակարեւոր շերտն
են կազմում: Նրանք մտահոգուած չէին տեսնելով որ իրենք դրանցից
դուրս են թողնուած: Որպէս հետեւանք, նրանք դադարեցին նայնիսկ
Անատոլիայի զանգուածային մասը լինելուց»¹:

Գանի անհնար էր կարճ ժամանակաշրջանում թուրք զանգուածի
գիտակցութեան մէջ առողջ ազգայնականութիւն արմատաւորել, իշ-
խող թուրք վերնախաւը փոխարէնը յաջողացրեց նրա գիտակցութեան
մէջ սերմանել ազգային ատելութիւն եւ դա պործածել որպէս ցեղաս-
պանութեան եւ բռնագաղթի միջոց:

Կեանքի թելադրանքը ընթանում էր ոչ թէ Օսմանեան Կայսրու-
թեան բազմազանութեան վերացման, արհեստական միացման, միա-
ձուլման, այլ թուրք ազգայնականութեան առաջացման, եւրոպակա-
նացման ուղղութեամբ: Դարի սկզբում Եւրոպայում ձեւաւորուող ազ-
գայնականութիւնը դարի վերջերին հասել էր արեւելք: Ակսիլ էր արե-
ւելիսն ազգայնականութեան, ըստ որում թուրք ազգայնականութեան
գործընթացը: Ասիական երկիրներ հասնելով՝ ազգայնականութիւնը
սկսել էր սպառել իր առաջադիմական գծերի զգալի մասը ու ձեռք բե-
րել ազգայնամոլական, ռազմատենչ ու զաւթողական միտումներ: Այդ
ակնյայտ էր ինչպէս Գերմանիայում եւ Ռուսաստանում, այնպէս էլ
Թուրքիայում (Օսմանեան Կայսրութիւնում)»¹:

Թուրքական ազգայնականութեան հաստատման նպաստեց նաեւ
կայսրութեան տարբեր հպատակ ժողովուրդների տարանջատումը ու
նրանց անկախ պետականութեան հաստատումը, կայսրութեան կործա-
նումը: Այդ փուլում իրագործուեց Հայերի Յեղասպանութիւնն ու բրո-
նագաղթը՝ ապագայ ազգայնական թուրք պետականութեան տարածք-
ներ ապահովելու մտահոգութեամբ: Պատմական Հայաստանը ցանկա-
ցան դարձնել թուրքիզմի, թուրք ազգայնականութեան տիրոջի:

Թուրք ազգայնականութեան գաղափարախօսութիւնը չունի ազ-
գային ծագում: Այն ծնունդը չէ թուրքական մաքի սեփական զարգաց-
ման: Այն ընդօրինակուած է, որդեգրուած է գերմանական, ֆրանսա-
կան եւ օսմանեան լծի դէմ պայքարող ժողովուրդների ազգային ազա-
տագրական պայքարի փորձից: Պատահական չէ որ այն երկար ժամա-
նակ նկատուել է օտար թրքական ոգու համար, ուղղափառ իսլամու-
թեան համար: Թուրք վերնախաւը վերցնելով եւրոպական կեանքի ար-
տայայտութիւն հանդիսացող ազգայնականութիւնը, երկար ժամանակ
չկարողացաւ այն համարել ժողովրդականով, ժողովրդական մշակոյ-

1. Gokalp, Turkish Nationalism..., p. 72.

թով, ժողովրդական ազգայնականութեամբ, քանի որ ցածր էր ժողովրդի գաւրգացման մակարդակը եւ թոյլ էր հաղորդակցութիւնը երկու այդ խաւերի միջեւ Օսմանեան Կայսրութիւնում: Նկատի ունենանք նաեւ այն իրողութիւնը, որ բուն թուրքական մշակոյթը սկսեց ձեւաւորուել 18-րդ դարի երկրորդ կէսերից: Աւելին: Թուրքիայում շատ ուշ սկսեց ձեւաւորուել քաղաքացիական հասարակութիւնը (civil society), օրէնքի իշխանութեան հասարակութիւնը, եւ երկար տեւեց դրա հաստատման գործընթացը: Դեռ այսօր այն չի աւարտուել եւ Եւրոպական Միութիւնը արդի թուրքիայից սլահանջում է կերտել լիիրաւ քաղաքացիական հասարակութիւն, այդ միութեան անդամակցել կարողանալու համար: Թուրքական ազգայնականութիւնը մնաց ցեղայնականութեան մակարդակին (ethnic nationalism), առանց իր մէջ ունենալու ժողովրդականութեան որոշիչ տարրը¹:

Վերոյիշեալ որոնումները, յայտնագործութիւններն ու անցումները մենք խտացուած ձեւով նկատում ենք թուրք ընկերաբան, տիարալեքիրցի, իթթիհատական, Մուսթաֆա Բեմալի (Աթաթուրք) մտերիմ բարեկամ եւ իտրհրդատու Զիա Կոքալիի (1876-1924 թթ.) երկերում: Նա փորձեց մշակել թուրքական ազգայնականութեան տեսութիւնը:

Ազգը պատմական երեւոյթ է: Կոքալի գտնում է որ մարդկային պատմութեան հոլովոյթը ընթանում է նախնական համայնքից դէպի եւրոպական ազգի կազմաւորումը: Նա գտնում է որ ազգը, ըստ որում թուրք ազգը, չի կարող սահմանափակուել ցեղ հասկացութեամբ, որ առաւելաբար կենսաբանական հասկացութիւն է: Այն աւելին է, քան՝ արիւնակցական ընդհանրութիւնը: Ազգ կազմաւորման մէջ նա բացառում է ցեղային եւ արիւնակցական մաքրութեան կարեւորութիւնը: Աշխուրհագրական գործօնի գերապատուութեան տեսութիւնն էլ նա անհամոզիչ է գտնում: Նա անընդունելի է համարում օսմանական տեսութեան այն թեզը, որ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր բնակիչները կազմում են մի ազգ: Կոքալիը մերժում է նաեւ համախաւսականութեան այն պնդումը որ բոլոր իսլամները մի ազգ են կազմում: Անհատապաշտական ու մերժելի է համարում նաեւ այն տեսակէտը, որ ռեւանսատի ազգութիւնը որոշւում է ըստ այն բանի, թէ ինքը իրեն որ ազգութեան պատկանող է ընդունում: Այսինքն, նա մերժում է այն տեսակէտը որ ազգութեան հիմքը ազգային պատկանելիութեան պիտակցութիւնն է:

Ուրեմն, ո՞րն է այն գործօնը, ոյժը, որ գերազաս է ցեղայինից, արիւնակցականից, աշխարհագրականից, քաղաքականից ու կամքից եւ

1. Սոյն հարցերն իրենց ուշագրաւ ֆննարկումն են ստացել Ayse Kadioglu-ի "The Paradox of Turkish Nationalism and the Official Identity" ուսումնասիրութեան մէջ: Shu` Middle Eastern Studies, Vol, 32, No. 2 April, 1996.

իշխում է այդ բոլորի վրայ: Մարդկանց համախմբող, միացնող ոյժը դաստիարակութիւնն է, մշակոյթը, պատկերացումների ամբողջութիւնը՝ պնդում է թուրք ընկերաբանը: Մարդ խորապէս կը կապուի այն ընկերութեան հետ, որից ինքը կը ստանայ այդ փորձառութիւնը, այդ պատկերացումները: Նա կարող է դրանցով ղեկավարուել նոյնիսկ այն պարագայում, երբ ինքը ապրի այլ ընկերութիւնում, մշակութային միջավայրում՝:

Կոքալի թանգիմաթեան բանապաշտութիւնից (rationalism), որ գալիս էր եւրոպական լուսաւորիչներից, անցում կատարեց դէպի 19-րդ դարի ռոմանթիկ մտածողութիւնը: Նա դանում էր որ իսլամականներն ու արեւմտականները ազգի ձեւաւորման իրենց գաղափարները հիմնում են անհատական բանականութեան վրայ, եւ որ անհատն ու նրա բանականութիւնը չեն կարող չափանիշ լինել ընկերային վերակառուցման համար, քանի որ դրանք առաջնորդում են կամ դէպի պահպանողականութիւն կամ դէպի ութոփիա, ութոփիական մտածողութիւն: Դրանք կոյր են իրականութեան նկատմամբ: Նոր վերակառուցումը, նրա կարծիքով, պէտք է առաջանայ ոչ թէ անհատական, այլ՝ հաւաքական ընկերային բանականութիւնից: Նա հետեւելով գերմանացի ռոմանթիկներին, ռուսական սլաւոնաֆիլներին եւ փոփոլիստներին, ընդունում է ընկերութեան, ազգի վերազանցական (տրանսցենստենթալ) իրողութիւնը: Ժողովուրդը, ազգն է վերջնական ու անսխալական չափանիշը ցանկալի կամ անցանկալի, ընդունելի կամ մերժուելի: Բնական է այն, ինչ ժողովրդի հաւաքական գիտակցութիւնը ընդունում է: Քանի արդի ընկերութեան վերջնական նպատակը պետութեան հաստատումն է, եւ քանի ազգային իտէալները անհատների վարքը տնօրինող ուժերն են, ապա ազգի հրատապ խնդիրը ազգային զարթօնքն է, որով մարդիկ պիտի յարմարուեն արդի քաղաքակրթութեան պայմաններին: Այսպիսով, նա թուրքականութիւնը համաթուրքիզմի քաղաքական դաշտից տեղափոխեց մշակութային ասպարէզ:

Ազգը, Զիա Կոքալիի պատկերացումով, այն անկախ միաւորն է, որն ընկած է արդի եւրոպական (արեւմտեան) քաղաքակրթութեան հիմքում: Արդի արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը մի քանի ժողովուրդների ստեղծածն է, ժողովուրդներ, որոնք բնաշրջման հետեւանքով հասել էին ազգութեան աստիճանին: Թուրքիան, այդ ժամանակաշրջանում, դեռ տուլայտանքի մէջ էր, քանի որ գտնւում էր կրօնապետական քաղաքակրթութիւնից դէպի արդի ազգայնականութեան վրայ հիմնուած քաղաքակրթութեան անցման փուլում, որի բնոյթը դեռ պատմութեան համար պարզ չէր:

Ակնյայտ է որ Կոքալի անտեսում է մարդու գործօն, ստեղծագործ,

կերտիչ, վերափոխիչ կարողականութիւնը: Մարդ ոչ միայն յարմարուում է միջավայրին ու սնւում է միջավայրից, այլ նաեւ կերտում ու վերափոխում է այն: Մարդը ոչ միայն պատմութեան ծնունդն է, այլ նաեւ պատմութեան կերտիչը: Մենք այսօր ապրում ենք մարդակերտ միջավայրում, որ անուանում ենք մշակոյթ: Ըստ Կոքալփի, ստացւում է որ միջավայրը գոյութիւն ունի առանց իր կերտողի, եւ յարմարուող էակը լոկ սնւում է դրանով: Անտեսւում է այն իրողութիւնը որ մարդկային պատմութիւնը իր գոյութեան ողջ ընթացքում հանդէս է գալիս նաեւ որպէս կերտողի եւ կերտուածի որոշակի միասնութիւն:

Թուրքերի բուն պատմութեան եւ նրա մշակոյթի հոլովոյթի ընթացքը հնարաւոր է դարձնում նման տեսակէտների յօրինման:

Նախնադարեան դարաշրջանում, Ք.Ա. երրորդ հազարամեակում, Ալթայում ապրող ցեղերը շարժուեցին դէպի Կեդրոնական Ասիա: Սօտաւորապէս այնտեղ չորս հազարամեակ բնակուելուց յետոյ այդ քոչուորների յետնորդները գաղթեցին Սեւ Մովի, Կասպից Մովի եւ Միջերկրական Մովի միջեւ ընկած տարածքները ու այնտեղ բնակեցուող ժողովուրդներին հպատակեցնելով 15-րդ դարում ստեղծեցին Օսմանեան Կայսրութիւնը: Նրանք իրենց հետ տարան այն մշակոյթը, ինչ ունէին, այսինքն՝ քոչուորական մշակոյթը: Տարան անմշակ, նախնադարեան, քոչուոր կեանքի պահանջները բաւարարող լեզուն: Կայսրութեան դառնալու ճանապարհին նրանք իսլամական կրօնի միջոցով որդեգրեցին արաբական այբուբենը: Պատահական չէ որ շուտով Օսմանեան Կայսրութեան թուրքերէնը, կայսրութեան պետական ու ժողովրդական լեզուն դարձաւ պարսկերէնի ու արաբերէնի մի խառնուրդ, որտեղ բուն թրքերէնը հազիւ կազմում էր լեզուական հարստութեան մէկ չորրորդը: Հանրապետական Թուրքիան հարկադրուած եղաւ լուրջ գրադուել լեզուական բարեփոխումներով: Գրեթէ բոլոր պարսկերէն ու արաբերէն բառերն ու արմատները լեզուից դուրս հանեցին ու դրանք ալթայեան ծագում ունեցողներով փոխարինեցին: Ազգ դառնալով, թուրքերը մշակեցին իրենց լատինատառ այբուբենը: Արարատաւոր փոխարինուեց լատինատառով:

Թուրքական խոհանոցից ու քոչուորական աշխատողին անհրաժեշտ գործիքներից բացի, թուրք գաղթականը նոր միջավայր բերեց նաեւ իր բանահիւսութիւնը, «Տէտէ Կորքութը», որ չկարողացաւ հանդիսանալ նոր մշակոյթի, կայսերական մշակոյթի հիմքը: Թուրք գաղթականը իր հետ բերեց քոչուորական այբուբեն, որ սարսափեցնում ու թալանում էր: Շուտով թուրք բանակը այլափոխուեց ու եւրոպական զգեստ հագաւ, պահպանելով սակայն իր բնածին աւարարական յատկութիւնը: Գաղթական թուրքը որդեգրեց իսլամական կրօնը ու երկար տարիներ դարձաւ այդ կրօնի պաշտպանը, մշակողն ու տարածողը: Այն արմատապէս փոխեց ալթայցի թուրքի պատկերացումները իրաւունքի,

բարոյականութեան, ընկերային կառոյցների ու մարդկային յարաբերութիւնների մասին: Իրա միջոցով փոխուեցին նաեւ նրա պատկերացումները միջազգային ու ներազգային յարաբերութիւնների մասին: Միաժամանակ նոր, ներմուծուած կրօնը հեռացրեց թուրքը իր անցեալից եւ դժուարացրեց թուրքիայի առաջընթացը: Ըստ իսլամական կրօնի, ըստ խալիֆաթի աւանդութեան, որոշուեց նաեւ երկրի քաղաքական կառոյցը՝ սուլթանական միապետութիւնը:

Նոր տարածքները գաղթելուց եւ այնտեղ Օսմանեան Կայսրութիւնը ստեղծելուց յետոյ թուրքերը չկարողացան, ու նոյնիսկ չմտածեցին շարունակել ու զարգացնել անցեալի քոչուորական ժառանգութիւնը: Նրանք նոյնիսկ չկարողացան ստեղծել նոր թրքական մշակոյթ: Մենք թուրք քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ նկատուած ենք մշակութային աւանդութիւնների ընդհատում 13-18 դարերի ընթացքում: Այն աւելի իսլամական էր, քան՝ թրքական: Բուն թրքական մշակոյթի կերտման հարցը օրակարգի վրայ դրուեց 18-րդ դարի վերջերից: Երբ 19-րդ դարի կէսերին թուրք բարենորոգիչները հասկացան որ երկրի փրկութիւնը թրքական ազգ ստեղծելու մէջ է, եւ որ նախորդ փորձերը սխալ էին, այն ժամանակ տեսան որ օսմանեան իրականութեան մէջ հիմքեր չկան թուրք ազգ ստեղծելու համար: Չկար այն մշակութային խարխուլը՝ որ միացնում է երկրի բնակչութիւնը մի մտքողութեան մէջ: Նրանք, այդ ժամանակ, որոշեցին գնալ դէպի անցեալը, դէպի արմատները ու այնտեղից գծել երկրի ու ժողովրդի զարգացման նոր ուղին: Անցեալի այդ մշակոյթը նրանց համար օտար էր, քանի որ չէին մասնակցել նրա լինելութեանը ու մեծ տարածութիւն էր ընկել երկուսի միջեւ: Այն հարազատ էր որպէս սկզբնաւորման սաղմ:

Թուրք ազգն ու ազգայնականութիւնը ձեւաւորուեցին այդ երկուսի զարգացման համար անբարենպաստ պայմաններում: Կայսրութեան տէրն ու դեկավար ոյժը հանդիսացող հաւաքականութիւնը չէր նուաճել ազգութեան մակարդակը, չէր մշակել իր ազգային ինքնութիւնը, ազգային գիտակցութիւնը, եւ որոնում էր իր ազգի ու ազգային ինքնութեան հիմքերը: Իսկ ռազմական ուժով ու պետական հարկադրանքով հպտակեցուած «համայնքները», «հաւաքականութիւնները», «միլլէթները» (յոյներ, հայեր, պուլկարներ եւ այլք) արդէն ձեւաւորուած էին իբրեւ ազգ, ունէին ազգային ինքնութեան ու պատկանելութեան գիտակցութիւն: Նրանք նոյնիսկ պայքարում էին ազգային ինքնորոշման իրաւունքի համար: Որպէս այդպիսիք դրանք կապուած էին իրենց պատմական հողերի հետ ու պահանջում էին այնտեղ հաստատել իրենց ազգային պետականութիւնը կամ ազգային ինքնավստահութիւնը կամ ազգային տեղական իրաւունքները: Կազմակերպուածութեան մակարդակի այդ տարբերութիւնը իրեն զգալ էր տալիս կեանքի գրեթէ բոլոր ասպարէզներում:

Իբրեւ ազգ ձեւաւորուելու, ազգային ինքնութիւն ու գիտակցութիւն մշակելու. համար մեծամասնութիւն կազմող ու պետական մեքենային սիրած ոյժը՝ թուրք համայնքը, անհրաժեշտ նկատեց իրենից աւելի բարձր կազմակերպուածութեան մակարդակի վրայ գտնուող համայնքներին հետապնդումների, տեղահանութիւնների, բռնի ձուլման եւ ցեղասպանութեան միջոցներով զրկել իրենց նուաճած առաւելութիւններից եւ իրաւունքներից: Օսմանեան ընկերութեան արդիակառնացումն ու եւրոպականացումը, պնդեց թուրք վերնախաւը, հնարաւոր չի լինի առանց բռնի միջոցների գործադրութեան, քանի որ երկրի կեանքի եւրոպականացումից նրանք (հայերը, յոյները, հրեաները, պուլկարները) աւելի շատ ու շուտ կ'օգտուեն, քան՝ «թուրքերը»: Թուրք վերնախաւը համոզուած էր որ իրենք այլ ճանապարհով չեն կարող որպէս ազգ ձեւաւորուել ու ազգութիւն դառնալ: Նրանց պատկերացմամբ այլընտրանքը համազօր էր ինքնառչնչացման:

Թրքական կեանքի տարօրինակ կառուցուածքի եւ դրա զարգացման առանձնայատկութիւնները Զիա Կոքալփին յուշեցին մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան մի նոր ինքնատիպ բնութեամբ ու սահմանում:

Մշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը, ըստ թուրք ընկերաբանի, ընդհանուր կողմեր ունեն, քանի որ երկուսն էլ բնագրկում են կեանքի կրօնական, բարոյական, իրաւական, իմացական, գեղարուեստական, տնտեսական, լեզուական եւ տեխնիկական ասպարէզները: Տարբերութիւնն այն է, որ մշակոյթը ազգային է, իսկ քաղաքակրթութիւնը՝ միջազգային: Քաղաքակրթութիւնը ստեղծուում է մարդու գիտակցուած արարքներով եւ բանական արտադրանք է, մինչդեռ մշակոյթի տարրերը գիտակցուած անհատական գործունէութեան արդիւնք չեն: Այնպէս՝ ինչպէս բոյսերն ու կենդանիները բնականօրէն մեծանում են, այնպէս էլ մշակոյթի տարրերը զարգանում են տարեբայնօրէն: Մի հաւաքականութիւն տարեբայնօրէն մեծանալով ու զարգանալով ստեղծում էր իր ինքնաբուխ ազգային մշակոյթը: Հարեւանների հետ շփուելով եւ պետութեան մակարդակի հասնելով, նրանք իրարից փոխառնելով առաջացնում են շրջանային ու միջազգային քաղաքակրթութիւն, որն իր հերթին արտաքին է նրանցից ամէն մէկի համար: Իւրաքանչիւրը կորող է մերժել կամ ընդունել այդ քաղաքակրթութիւնը, բայց ո՛չ մշակոյթը: Ազգն ունի իր սեփական մշակոյթը, բայց ոչ քաղաքակրթութիւնը:

«Մինչեւ 15 տարի առաջ, — գրում է Կոքալփ (իմա՝ գրութեան հեղինակման թուականից՝ 1923 թ. հանած 15=1908 թ., Գ.Խ.) ու այս երկրում գործում էին երկու թուրքերէն լեզուներ: Մէկը պաշտօնական էր, եւ օգտագործուում էր լոկ գրելու համար: Այն կոչւում էր օսմաներէն: Միւսը՝ հասարակ ժողովուրդի լեզուն էր: Այն արհամարհուած կերպով կոչւում էր թուրքերէն: Այն ազգի իրաւ ու բնական լեզուն էր: Օսմա-

ներէնը ոչինչ էր, եթէ ոչ թուրքերէն, արաբերէն, պարսկերէն բառա-
կազմի, ձեւաբանութեան եւ քերականութեան արհեստական մի խառ-
նուրդ: Թուրքերէնը զարգացել է բնականօրէն: Այն մեր սեփական մշա-
կոյթի լեզուն էր: Օսմաններէնը մի լեզու էր, որ գիտակցաբար ու բանա-
կանութեամբ կերտուած էր որոշ անհատների կողմից: Այն օսմանեան
քաղաքակրթութեան լեզուն էր»¹:

«Քաղաքակրթութիւնը որոշակի մեթոտներով մշակուած եւ ազ-
գից ազգ փոխանցուած տեխնիկայի ու հասկացութիւնների հանրա-
գումարն է: Մշակոյթը, միւս կողմից, կազմուած է զգացմունքային
զրահերումներից, որոնք երբեք չեն կարող արհեստական լինել եւ փո-
խանցելի՝ մի ազգից միւսը»: «Մենք նկատում ենք որ մշակոյթը հիմ-
նականում կազմուած է զգացմունքային տարրերից, երբ քաղաքակր-
թութիւնը բաղկացած է դադափարներից: Զգացումները մարդու գի-
տակցական ու բանական գործունէութեան արդիւնք չեն: Մի ազգ չի
կարող ընդօրինակել մի այլ ազգի կրօնական, բարոյական կամ գեղա-
գիտական զգացումները»²: Հետեւաբար, երբ Կոքալի խօսում է թուրք
ազգի եւրոպականացման մասին, նա նկատի ունի ոչ թէ թուրքերի
մշակութային փոփոխութիւնը, թուրքական մշակոյթը եւրոպականով
հարստացնելու միտումը, այլ՝ եւրոպայի արտաքինը վերցնելը, եւրո-
պայի նիւթական ու գիտական ձեւը վերցնելը, միշտ պահելով թրքա-
կան խորքը, թրքական մշակոյթը, թուրքական հոգեւոր ու կենսական
արժէքները: Մշակութայինի թուլացումը անվերապահօրէն տանում է
դէպի նահանջ ու թուլացում, պարտութիւն:

Կոքալի գտնում է որ որոշակի համերաշխ ազգակցութիւն, ներքին
միասնութիւն գոյութիւն ունի մշակոյթի տարրեր երեսների միջեւ:
Միայն է կարծել որ նոյն ներդաշնակութիւնը առկայ է քաղաքակրթու-
թեան բազադրամասերի միջեւ: Այսպէս օրինակ. «Օսմանների քաղա-
քակրթութիւնը խառնուրդն էր թրքական, պարսկական, արաբական
մշակոյթներից, իսլամական կրօնից, արեւելեան եւ վերջերս էլ արեւմու-
եան քաղաքակրթութիւններից փոխ առնուած հաստատութիւնների:
Այդ հաստատութիւնները երբեք չեն համադրուել, ամբողջութիւն չեն
կազմել: Քաղաքակրթութիւնը ներդաշնակ մի ամբողջութիւն է դառ-
նում, երբ այն համալուծուած է ազգային մշակոյթի մէջ: Քաղաքակր-
թութիւնը Անգլիայում գոյուած է անգլիական մշակոյթի հետ, ուստի
գոյութիւն ունի որոշակի համակազմութիւն բրիտանական քաղաքա-
կրթութեան ու մշակոյթի միջեւ»³:

«Երբ,— պնդում է Կոքալի,— հակասութիւն է առաջանում մշա-

1. Gokalp, Ziya, Turkish Nationalism And Western Civilization, p. 195.

2. Նոյնը, էջ 106:

3. Նոյնը, էջ 108:

կութապէս ուժեղ բայց թոյլ քաղաքակրթութիւն ունեցող եւ մշակութապէս քայքայուած իսկ գերադաս քաղաքակրթութեամբ ազգի միջեւ, առաջինը միշտ յաղթում է: Երբ Հին եգիպտացիները զարգացրին իրենց քաղաքակրթութիւնը, նրա մշակոյթը անկում ապրեց: Բարձրացող պարսկական պետութիւնը, թէեւ յետամնաց քաղաքակրթութեամբ, մշակութապէս ուժեղ էր եւ պարտութեան մատնեց Նգիպտոսը: Մի քանի դար անց Իրանում քաղաքակրթութիւնը զարգացաւ, հետեւաբար նրա մշակոյթը անկում ապրեց: Իրանցիները պարտուեցին յոյներին, որոնց մշակոյթը դեռ անվնաս էր: Երբ յունական մշակոյթը անկում ապրեց, ե՛ւ յոյները, ե՛ւ իրանացիները պարտուեցին մշակութապէս ուժեղ, բայց անքաղաքակիրթ մակեդոնացիների կողմից: Նոյն պատճառով էլ մակեդոնացիները: Երբ նրանք կորցրին իրենց մշակոյթը, Արեւելքում տապալուեցին Պարթեւ եւ Սասանեան գերդաստաններից, իսկ Արեւմուտքում՝ Հռոմի կողմից: Վերջապէս, արաբները, որոնք անտեղեակ էին քաղաքակրթութիւնից, բայց ունէին ուժեղ մշակութային հիմք, պարտութեան մատնեցին սասանեաններին եւ Հռոմէացիներին: Իրենց հերթին արաբներն էլ իրենց քաղաքակրթութեան զարգացումով կորցրին իրենց մշակոյթը: Նրանք իրենց քաղաքական գերակայութիւնը գիշեցին սելճուք թուրքերին, որոնք իրենց աւանդական սովորութիւններով նոր էին եկել թուրքիստանից: Թուրքական ազգային մշակոյթը միակ ոյժն էր որ հնարաւոր դարձրեց թուրքերին մնայ անկախ մինչեւ այն ժամանակ, որ նրանք Անգլիան ու Ծրանսան դուրս մղեցին Տարտանէլներից, եւ գինադագարից յետոյ պարտութեան մատնել յոյներին ու հայերին, եւ անուղղակիօրէն, անգլիացիներին, որոնք գինել ու Փինանսաւորել էին նրանց»¹:

Կոքալիի տեսութեան համաձայն, հակասութեանական պայքարում յաղթանակած եւ իրենց անկախ պիտականութիւնը հաստատած բոլոր ազգերն ունեցել են զօրաւոր ազգային մշակոյթ եւ կուլ չեն գնացել քաղաքակրթութեան սահմանափակումներին ու կաշկանդումներին: Օսմանեան Կայսրութիւնը նրանց հետ համեմատած, ունեցել է պարտուողին բնորոշ թոյլ ազգային մշակոյթ: Ինքն իրեն հակասելով թուրք ընկերաբանը պնդում է հակառակը:

Ատլանտեան Ովկիանոսից մինչեւ Սեւ Սով, Կասպից Սով, Պարսկական Սոց եւ Սուէզի Զրանցքը երկարող, Պալքաններին ու Արեւելեան Ներոպային, Միջին Արեւելքին ու ուսական տափաստանների զգալի մասին տիրող Օսմանեան Կայսրութիւնը պարտուելով ու սմբելով, մի կերպ կարողացաւ պահպանել նախկին տարածքների շատ փոքրիկ մասը՝ Փոքր Ասիան ու Հայկական Լեռնաշխարհի մի մասը: Եւ Կոքալի այն ցանկանում է ներկայացնել որպէս յաղթանակ, որպէս թուր-

1. Նոյնը, էջ 109:

քիզմի յաղթանակ: Դա պարտութիւնն էր օսմանականութեան, իսկ յաղթանակը՝ թուրքականութեան: Թուրքիան չկործանուեց թուրքականութեան, թուրքական ոգու շնորհիւ: Թուրքականութիւնը, որ մաքրուած է եւրոպական քաղաքականութեան ախտից, թուրք մշակոյթը, որ հսկում է որդեգրուած արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու գրտում, այն անպարտելի է եւ աւելի ուժեղ է քան եւրոպականը: Այս գիրքերից ու այս ոգով է արգի ազգայնական թուրքիան նայում ու արժէքաւորում է իր անցեալի պատմութիւնը: Այն իրեն թոյլ չի տայ լինել առարկայական եւ ընդունել իր անցեալի ահաւոր ոճիրները, այդ թւում նաեւ Հայերի Յեղասպանութիւնը: